Buiten Bedrijf *Staatsdrukkerij*

J.B. de Winter
ir. E. Manger

STAATSDRUKKERIJ 's-GRAVENHAGE

INHOUD

1. *Inleiding* 1
2. *De voorgeschiedenis van het bedrijf* 2
3. *De nieuwbouw 1906 - 1910* 12
4. *Het bedrijf 1910 - 1964* 20
5. *1965 - heden, de nieuwe gebruikers* 23
6. *Aantekeningen/noten* 27

COLOFON

BUITEN BEDRIJF deel 4
STAATSDRUKKERIJ 's-GRAVENHAGE
door: J.B. de Winter en ir. E. Manger

REDACTIE:
Buiten bedrijf: C.H.R.T. Weevers

UITGAVE:
Stichting Publikatiefonds Industrieel Erfgoed Nederland, 1998

ONTWERP, OPMAAK EN DRUK:
Seinen Grafisch Bedrijf, De Krim

Foto omslag: ir. E. Manger

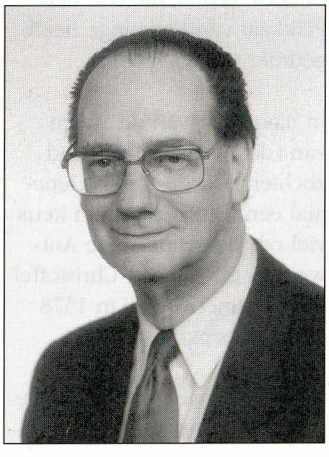
INLEIDING

Den Haag is in 1995 één van zijn laatste markante industriele gebouwen, aan de rand van de binnenstad, voor een belangrijk gedeelte kwijtgeraakt. Het complex van de voormalige Landsdrukkerij aan de Fluwelen Burgwal ligt tussen het Binnenhof en het CS station. Het moet plaats maken voor een omvangrijk project voor winkels, woningen, kantoren en het nieuwe ministerie van WVC.
Het lag verscholen tussen de dichte bebouwing en trok, bij het zien vanaf de straat, niet direct de aandacht. Maar na een bezoek heeft het gebouw, bij velen, een onuitwisbare indruk achtergelaten.
Ernst Manger, architect, is afgestudeerd op een hergebruiksonderzoek voor dit complex.
Tijdens het bouwhistorisch onderzoek kwam hij in contact met de heer J.B. de Winter. Deze is in 1941, als 15- jarige leerling-zetter, begonnen bij de Algemeene Landsdrukkerij, in 1964 veranderd in de naam SDU. In 1985 heeft hij, inmiddels bedrijfsleider geworden, gebruik kunnen maken van de VUT-regeling om zich bezig te kunnen gaan houden met historisch onderzoek. Na een genealogisch onderzoek van zijn familie heeft hij een aanvang gemaakt met een gedetailleerd historisch onderzoek van het bedrijf na 1800. Zijn liefde voor het grafisch vak bracht hem bij de archieven van diverse andere kleinere drukkerijen, die direct of indirect met de Landsdrukkerij connecties hebben gehad, waardoor het onderzoek steeds omvangrijker werd. Door zijn vroegtijdig overlijden in december 1996 heeft hij helaas niet de kans gekregen dit onderzoek volledig af te ronden. De bijdrage aan deze publicatie heeft hij wel kunnen afmaken, maar het is spijtig dat hij de laatste fase, te weten het maken van de lay-out en de presentatie niet mee heeft kunnen maken. De samenwerking heeft geleid tot een helder inzicht in de totstandkoming en het functioneren van het gebouw.

Er is gekozen voor een chronologisch overzicht van de geschiedenis van de Landsdrukkerij tot 1906, het jaar van de 'nieuwbouw', waarna nader wordt ingegaan op de specifieke kwaliteiten van het complex. Nadat het bedrijf in 1964 verhuisde naar een nieuw onderkomen aan de Chr. Plantijnstraat in Den Haag heeft het gebouw verschillende gebruikers gehad. Aan het eind wordt beknopt beschreven wat er met het restant van het complex gaat gebeuren.

C.H.R.T. Weevers
Eindredacteur

1998

J.B. de Winter

2 DE VOORGESCHIEDENIS VAN HET BEDRIJF

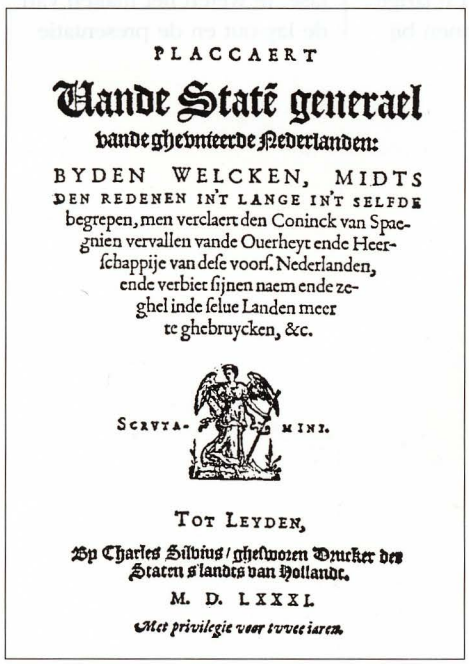
De geschiedenis van de drukkerij van de Rijksoverheid gaat terug tot de tijd waarin de Nederlanden zich vrijmaakten van de Spaanse overheersing.[1] Leiden had als beloning voor zijn standvastigheid tegenover de Spaanse overheerser een universiteit gekregen en de Staten 's Lands van Holland vonden dat aan de universiteit een 'Typographus Boekverkoper ende Drukker Generaal' moest worden toegevoegd. De keuze viel op de Orangistische Willem Silvius, een drukker te Antwerpen, waarmee de Staten van Holland op 8 juni 1577 een overeenkomst sloten. Deze overeenkomst hield in, dat Silvius zijn drukkerij naar Leiden zou verplaatsen en naast Universiteitsdrukker op zich nam *'alle Historien, Boeken, Placaaten, Ordannantien ende andere Stukken, in alsulken Taale als de voornoemde Staaten gelieve zal, te drukken ofte uitgeeven..... '.*[2] Willem Silvius werd zodoende de eerste particuliere drukker die zich mocht tooien met de de titel van 's Lands Drukker. Na zijn dood in 1580 werd hij opgevolgd door zijn zoon, Charles Silvius, die o.a. het Plakkaat van Verlatinge heeft gedrukt (1581).

In navolging van de Staten van (de Provincie) Holland zochten ook de Staten-Generaal een drukker en hun keus viel op, de eveneens te Antwerpen gevestigde, Christoffel Plantijn, met wie zij in 1578 een overeenkomst sloten.

Vanaf 1590 werd het gebruikelijk dat de drukker van de Staten van Holland ook tot drukker van de Staten-Generaal werd benoemd. Door vererving was het ambt van 's Lands Drukker gedurende meer dan twee eeuwen in handen van slechts twee families, te weten Van Wouw en Scheltus.

Hoe nauw de banden tussen de Staten en de Lands Drukkers waren, blijkt wel uit het feit, dat hun particuliere drukkerij sedert 1669 op het Binnenhof was gevestigd.

Nadat in 1795 de Bataafse Republiek tot stand was gekomen, werd 's Lands Drukker ontslagen en zijn particuliere drukkerij 'genationaliseerd' en omgedoopt tot Staatsdrukkerij, met aan het hoofd een directeur.
De Bataafse Republiek werd in 1806 onder druk van Napoleon omgevormd tot het Koninkrijk Holland en Koning Lodewijk verkoos het Binnenhof tot zijn paleis en de Staatsdrukkerij - inmiddels omgedoopt tot Koninklijke Staats Drukkerij - moest verhuizen. Een nieuw onderkomen werd gevonden in de Lange Poten, naast het Hotel (= stadswoonhuis) van Brunswijk, dat zich op de hoek van de Lange Poten en het Plein bevond. Koning Lodewijk verplaatste zijn zetel reeds in 1807 naar Utrecht en koos in 1808 Amsterdam tot zijn residentie. De Koninklijke Drukkerij verhuisde in 1809 van Den Haag naar Amsterdam, waar een onderkomen werd gevonden in het Oude Zijds Huiszittenhuis aan de Leprozengracht (thans Waterlooplein). Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk werkte het bedrijf nog onder de namen van Keizerlijke Drukkerij en Gouvernementsdruk-

PLACCAERT

Vande Staté generael

vande ghevnieerde Nederlanden:

BYDEN WELCKEN, MIDTS DEN REDENEN IN'T LANGE IN'T SELFDE begrepen, men verclaert den Coninck van Spaegnien vervallen vande Ouerheyt ende Heerschappije van dese voorf. Nederlanden, ende verbiet sijnen naem ende zeghel inde selue Landen meer te ghebruycken, &c.

SCAVTA- MINI.

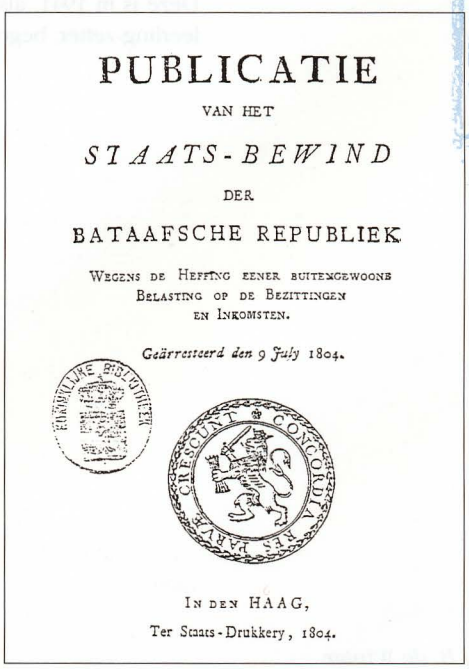
TOT LEYDEN,

Bp Charles Silvius / ghesworen Drucker der Staten s landts van Hollandt.

M. D. LXXXI.

Met privilegie voor twee iaren.

Titelblad van het 'Plakkaat van Verlatinge', waarbij de Staten-Generaal de soevereiniteit en heerschappij van de Koning van Spanje over de Nederlanden vervallen verklaarden. Gedrukt door Charles Silvius, één der eerste drukkers van de Staten van (de Provincie) Holland.

PUBLICATIE

VAN HET

STAATS-BEWIND

DER

BATAAFSCHE REPUBLIEK

WEGENS DE HEFFING EENER BUITENGEWOONE BELASTING OP DE BEZITTINGEN EN INKOMSTEN.

Geärresteerd den 9 July 1804.

CRESCUNT CONCORDIA RES PARVÆ

IN DEN HAAG,

Ter Staats-Drukkery, 1804.

Titelblad van een publicatie van het Staatsbewind van de Bataafse Republiek, gedrukt ter Staatsdrukkerij in 1804. Opvallend is dat als drukkersmerk het wapen en de spreuk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden is gebruikt.

kerij, maar werd uiteindelijk door het Franse bestuur overbodig gevonden en op 31 december 1811 opgeheven. Het personeel werd ontslagen en de inventaris openbaar verkocht. Een gedeelte van de inventaris werd gekocht door de laatste directeur, Cornelis Margadant, die voor eigen rekening een drukkerij aan het Rokin ging drijven.

HEROPRICHTING

Na de omwenteling in 1813 werd bij Souverein Besluit van 20 Januari 1814 no. 44 besloten tot oprichting van een 'Algemeene Lands Drukkerij en werd de inventaris van Margadant teruggekocht en weer naar 's-Gravenhage overgebracht.
Bij de verdeling van de overheidsgebouwen van de nieuwe staat werd voor de Landsdrukkerij een plaats gevonden in de Casuariestraat, in het stalgebouw, dat deel had uitgemaakt van het aan het Korte Voorhout gelegen Hotel van de Marine, dat tijdens de gebeurtenissen van 1813 was afgebrand.

Kenmerkend voor de positie van het bedrijf, dat ressorteerde onder de Secretaris van Staat, was dat zij alléén opdrachten mocht aanvaarden van de *'Departementen tot het Algemeen Bestuur behoorende'* en dat het drukwerk gratis werd geleverd. Drukwerk werd toen beschouwd als een snellere vorm van vermenigvuldiging van besluiten, die tot dan toe vele malen moesten worden overgeschreven, waarvoor bij de Secretarie van Staat een staf van zogenaamde kopiisten aanwezig was.
Daarnaast groeide de behoefte aan 'handelsdrukwerk' van de nieuwe Staat, in casu formulieren, registers, besluitenpapier e.d.

Door het vervallen van het ambt van Secretaris van Staat werd per 1 April 1818 [3]) het toezicht op de Landsdrukkerij opgedragen aan de minister van Binnenlandse Zaken, die kort daarop besloot aan de gratis levering van het drukwerk een einde te maken. Met ingang van 1 mei 1819 [4]) zou het bedrijf 'hoezeer blijvende een etablissement van het Rijk . . . echter beheerd worden als een op zichzelve staande particulier etablissement'. De kosten van het drukwerk zouden voortaan ten laste van de opdrachtgevers komen.

Vergeleken met de andere drukkerijen was de Landsdrukkerij toen reeds een zeer groot bedrijf. Blijkens een enquête uit 1819 [5]) (waarin de Landsdrukkerij als 'overheidsinstelling' niet was opgenomen) waren er 147 drukkerijen in Nederland [6]), die werk gaven aan 508 volwassenen.

De Landsdrukkerij had toen 86 zetters, drukkers en binders in dienst, benevens 7 leerlingen en 5 jongens [7]). Ook de inventaris [8]) opgemaakt op 15 mei 1819 nadat het bedrijf onder de Minister van Binnenlandse Zaken was geplaatst, wijst op een groot bedrijf, waarin onder andere 6.000 kg loden letters en 24 handpersen aanwezig waren.

WEDEROM VERHUIZEN

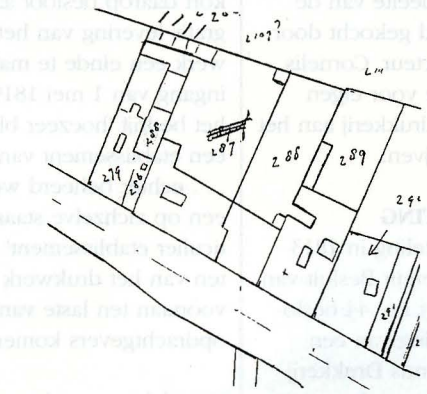
Koning Willem I was eind 1821 op zoek naar een geschikte plaats voor een paleis voor zijn tweede zoon, Prins Frederik en zijn aandacht werd gevestigd op een braakliggend stuk land aan het Korte Voorhout, waar tot 1813 het Hotel van de Marine had gestaan en waar op het achterterrein aan de Casuariestraat in de voormalige stallen de Landsdrukkerij was gevestigd.

Nadat Zijne Majesteit het perceel in eigendom had verkregen en zijn plan voor het paleis tot uitvoering kwam, werd besloten het gebouw aan de Casuariestraat weer als stal te gaan gebruiken, zodat de Landsdrukkerij moest worden verplaatst.
Men ging op zoek naar een geschikt gebouw en het oog viel op het voormalige Logement 'De Drie Steden' aan de Fluwelen Burgwal L 111. Dit huis met tuin en erf was in 1771 aangekocht door de steden Gorkum, Schoonhoven en Schiedam om onderdak te bieden aan hun afgevaardigden naar de Staten-Generaal. Na het stichten van de Bataafse Republiek was het, door het opheffen van de Staaten-Generaal, voor de steden overbodig geworden en in 1807 werd het door het Koninkrijk Holland aangekocht voor het Ministerie van Oorlog.
Nadien ging het gebouw over in handen van de gemeente 's-Gravenhage, maar bleef dienen als kazerne.
Op 27 januari 1826 besloten Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage het voormalige Logement voor f 6.500 aan Zijne Majesteit te verkopen en op 5 april 1828 [9]) ging Koning Willem I een gebouwenruil met gesloten beurzen met de Staat aan. Tegen het eigendom van het stalgebouw aan de Casuariestraat gaf hij het huis aan de Fluwelen Burgwal L 111 over, voor huisvesting van de Landsdrukkerij.

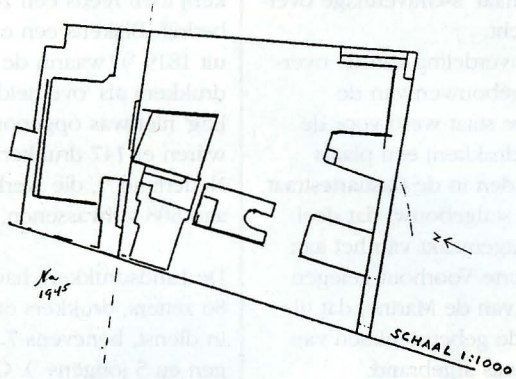
DE FLUWELEN BURGWAL

De Fluwelen Burgwal, gegraven in 1594, had aan de oostzijde een bebouwing, bestaande uit herenhuizen. De Staat bezat sedert 1817 reeds het pand Fluwelen Burgwal L 109, dat gekocht was voor de huisvesting van het Departe-

ment van Koophandel en Koloniën, maar later werd gebruikt door verschillende andere departementen en instellingen, waaronder de Hoge Raad van Adel en het Departement der Hervormde Eredienst. Tussen dit pand en het in 1826 aangekochte, voormalige Logement bevond zich nog een oud herenhuis, genummerd L 110. Het stond bekend als het z.g. Amerikaanse huis, officieel genaamd 'Hôtel des États-Unis de l' Amerique'. Het was in 1782 door C.W.F. Dumas gekocht voor f 14.052,10 om de eerste gezant van de Verenigde Staten in de Republiek (John Adams) te huisvesten. Mr. Adams arriveerde in mei 1782 en woonde met zijn gezin in het huis totdat hij in 1788 werd teruggeroepen, waarna hij van 1797 tot 1801 de tweede president van de Verenigde Staten was.
Tot de opvolgers van John Adams als gezant behoorde ook John Quincy Adams, zijn zoon, die van 1794 tot 1797 gezant in de Nederlanden was. Na zijn terugkeer was hij van 1825 tot 1829 president der V.S.. In 1801 werd het gezantschap opgeheven, maar het huis bleef eigendom van de V.S.. Na de omwenteling van 1813 werd in 1819 het gezantschap van de V.S. in de Verenigde Nederlanden te Brussel gevestigd.
Na een inspectie in 1826 adviseerde de toenmalige Chargé d' Affaires Mr. Hughes zijn regering om de 'bouwval' aan de Fluwelen Burgwal te verkopen, maar hiervoor was toestemming nodig van de President der V.S.. Deze toestemming werd op 11 december 1826 verleend door . . . John Quincy Adams.
Toen Koning Willem I hiervan kennis kreeg en wetend dat het huis op f 3.000 was getaxeerd, gaf hij opdracht aan de Minister van Buitenlandse Zaken om te proberen dit pand in eigendom te verkrijgen.

De kadastrale indeling van de Fluwelen Burgwal (ontleend aan het 'Minuutplan 1832 sectie G')
289 = Voormalige kazerne (Logement 'De Drie Steden')
288 = Voormalige legatie van de Verenigde Staten van Noord-Amerika
287 = Departement voor de Hervormde Eredienst
De nummers zijn ontleend aan de 'Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels.'

Het grondplan van de gebouwen aan de Fluwelen Burgwal (ontleend aan de ruilovereenkomst tussen het Rijk en de gemeente 's-Gravenhage, 22 Maart 1963).

Met deze aankoop zou een aaneengesloten complex aan de Fluwelen Burgwal in handen van het Rijk komen, waarop wellicht een groot bouwplan zou kunnen worden gerealiseerd.
Mr. Hughes speelde echter het spel goed. Ongeacht de wetenschap dat er buiten de Staat der Nederlanden nauwelijks belangstelling voor zou zijn, liet hij een openbare veiling op 23 april 1827 aankondigen, die echter werd afgelast.
De onderhandelingen tussen de Minister van Buitenlandse Zaken en Mr. Hughes sleepten nog een tijd voort; maar in februari 1829 werd overeenstemming bereikt over een prijs van f 6.500.
Blijkens een acte [10]), gepasseerd door notaris P. Thomas te Brussel van 21 februari 1829 kwam het pand in het bezit van het Gouvernement der Nederlanden.
Hoewel het derde pand (dat na het huisvesten van het Departement van Koophandel en Koloniën vele andere instellingen onderdak bood) pas omstreeks 1906 ter beschikking van de Landsdrukkerij kwam, vormden deze drie percelen tezamen de grondslag van het in 1910 gereedgekomen gebouw van de Landsdrukkerij aan de Fluwelen Burgwal. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd - door aankoop van een belendend perceel - het grondstuk uitgebreid voor de bouw van een papiermagazijn.

De eerste snelpers door de Landsdrukkerij in 1865 aangekocht was een door Marinoni te Parijs gebouwde 'Universelle' met een drukformaat van 68 x 100 cm.

uit: L. Neipp: Les machines a imprimer depuis Gutenberg (Paris 1951).

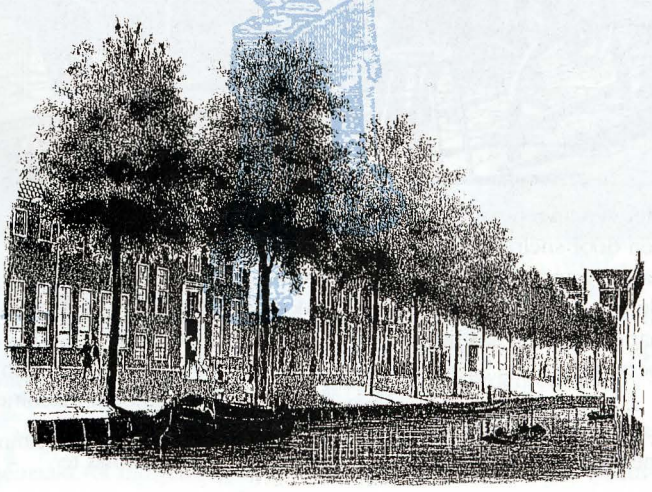
De eerste ijzeren handpers, die in 1820 door de Landsdrukkerij in gebruik werd genomen, was een geschenk van de constructeur G. Clymer aan Koning Willem I. Houtgravure uit de brochure van G. Clymer, Londen 1818. ARA: 2.02.01 - Staatssecretarie - 740.

VERHUIZING

Nadat het Rijk het voormalig Logement in eigendom had gekregen, werden plannen gemaakt voor de verhuizing van de in omvang groeiende Landsdrukkerij, waaraan in 1824 ook nog een steendrukkerij was toegevoegd. Deze was - vanwege ruimtegebrek in de Casuariestraat - gevestigd aan de Hofcingel.
Al spoedig bleek dat het voormalig Logement te klein was om beide drukkerijen er in onder te brengen, zodat een aanbouw aan de achterzijde van het Logement noodzakelijk zou zijn. Aangezien zo'n verbouwing echter geruime tijd in beslag zou nemen en Koning Willem I haast maakte met de bouw van het Paleis aan het Korte Voorhout, werd besloten voorlopig hiervan af te zien en alleen het bedrijf uit de Casuariestraat in het voormalig Logement onder te brengen, hetgeen in de zomer van 1827 geschiedde, dus nog vóór de officiële overdracht van het Logement.

Toen het Amerikaanse Huis in 1829 eindelijk eigendom van het Rijk was geworden, bleek de bouwkundige staat zó slecht, dat het niet geschikt was om 's Lands Steendrukkerij er in onder te brengen.

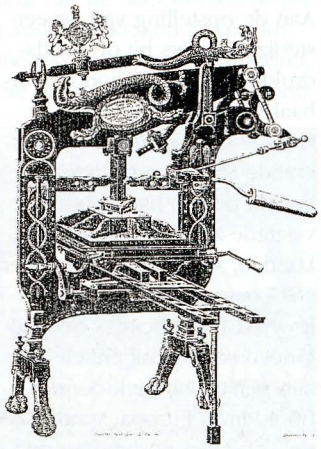
Het pand werd derhalve slechts gebruikt voor de opslag van papier, maar gezien het gebrek aan ruimte werd in de tuin van het voormalige Logement een houten loods geplaatst, later gevolgd door een houten loods in de tuin van het Amerikaanse Huis.
Regelmatig klaagde de directeur over de bouwvallige staat en het gebrek aan ruimte. Hoewel er naar aanleiding van de klachten steeds reparaties werden uitgevoerd bleef het ruimtegebrek bestaan.
Doordat zich in de tussentijd een discussie ontspon over de noodzaak van de Landsdrukkerij, was van verbouwing geen sprake.
Nadat de steendrukkerij in 1832 was opgeheven zijn plannen gemaakt om het Amerikaanse Huis af te breken en er een museum te stichten, maar ook dat ging niet door.
Kort nadat in 1837 de beslissing was genomen om de Landsdrukkerij te handhaven, stelde de Minister van Binnenlandse Zaken in maart 1838 aan de Koning voor het Amerikaanse Huis af te breken ter voorkoming van instorten. Bij Koninklijk Besluit van 20 April 1838 no 74 werd hiervoor toestemming gegeven en de lege plek werd - volgens wettelijk voorschrift - met een muur van de straat afgesloten.

De Fluwelen Burgwal omstreeks 1848. Op het terrein door een muur van de straat afgesloten, had de Legatie van de Verenigde Staten gestaan. Links daarvan het Departement der Hervormde Eredienst, rechts van de muur het voormalige Logement 'De Drie Steden' waar toen de Landsdrukkerij was gevestigd. De gracht werd in 1858 gedempt. Litho van Langenhuijsen - Gemeente-archief van 's-Gravenhage.

BLIJVEND RUIMTEGEBREK

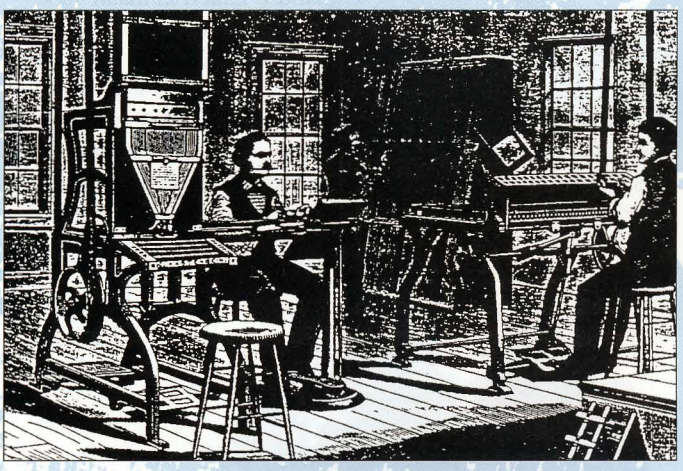
De stijgende vraag naar drukwerk maakte het noodzakelijk steeds meer personeel (handzetters) in dienst te nemen, zodat het personeelsbestand toenam van ±90 in 1851 tot ±155 in 1888. Dit leidde in 1855 tot het besluit de houten loods af te breken en op het terrein van het voormalige Legatie een directeurswoning te bouwen [11]) met daarachter een 'stenen drukloods'. Inmiddels was door middel van een aanbouw achter het voormalige Logement getracht aan het ruimtegebrek tegemoet te komen. Dat echter geen rigoureuze maatregelen op het gebied van de huisvesting werden genomen is wellicht te wijten aan de hoge leeftijd van de toenmalige directeur C.W. Mieling. Op 50-jarige leeftijd benoemd bij K.B. van 23 Juni 1865 werd hij in 1902 op 86-jarige leeftijd eervol ontslagen.
In bovenomschreven huisvesting voltrok zich - evenals in de particuliere drukkerijen - de mechanisatie van het grafisch bedrijf.

MECHANISERING

Omstreeks 1800, dus 350 jaar na de uitvinding van de boekdrukkunst, was de techniek van het zetten en drukken nauwelijks gewijzigd. De eerste grote verbeteringen vonden elders plaats in Europa in het begin van de 19e eeuw, toen men handpersen van gegoten ijzer in plaats van hout begon te bouwen. Met de ijzeren pers konden grotere formaten papier gedrukt worden. Nederland volgde deze ontwikkeling schoorvoetend. Voor zover bekend nam Joh. Enschedé te Haarlem in 1816 de eerste ijzeren handpers in ons land in gebruik.
Aan de opstelling van de eerste ijzeren pers bij de Landsdrukkerij is een bijzonder verhaal verbonden.
George Clymer, die in de Verenigde Staten van Amerika ijzeren persen had gebouwd, vestigde zich in mei 1817 te Londen, waar hij in november 1817 octrooi op zijn pers verkreeg. Uit publiciteits-overwegingen schonk hij enkele van zijn persen aan gekroonde hoofden in Europa, waaronder de Tsaar van Rusland en de Koning der Nederlanden. Dit geschenk werd in 1820 bij de Landsdrukkerij in gebruik genomen en was voor belangstellenden te bezichtigen. [12])

Inmiddels had de Duitser F. Koenig in Engeland een snelpers geconstrueerd, waarbij de drukvorm heen en weer werd bewogen en mechanisch werd ingeïnkt en waarbij de afdruk tot stand kwam door middel van een draaiende cilinder. Aandrijving van de pers geschiedde door het met de hand draaien van een groot wiel of - later - door stoomkracht. In 1810 kreeg Koenig octrooi op zijn pers en werd deze in dubbele uitvoering op 29 november 1814 door het dagblad 'The Times' in gebruik genomen. Het duurde tot 1828 alvorens de eerste snelpers in Nederland door Joh. Enschedé in gebruik werd genomen[13]).
Pas in 1858 schafte de Landsdrukkerij een snelpers 'Universelle' aan, gebouwd door Marinoni te Parijs. De machine werd geleverd door bemiddeling van H.P. Hotz, smid en persenbouwer te 's-Gravenhage, voor de prijs van f 2.367. Een tweede exemplaar werd in 1861 besteld, gevolgd door een derde in 1863, waarna in 1867 een 6 pk stoommachine werd gekocht, die vier snelpersen kon aandrijven. Doordat in de gemeente 's-Gravenhage nog geen waterleiding aanwezig was en de Fluwelen Burgwal in 1857 was gedempt, moest een leiding worden aangelegd vanaf de Turfmarkt naar het gebouw van de Landsdrukkerij om de stoommachine van water te voorzien. Door het in gebruik nemen van de stoommachine werden de draaiers van de snelpersen ontslagen.

Het vervangen van handpersen door snelpersen ging langzaam, want in 1873 beschikte de Landsdrukkerij nog over 20 handpersen en slechts 5 snelpersen.

Lang werd gewerkt aan het mechaniseren van het handzetten, maar slechts enkele uitvinders slaagden erin een bruikbare machine te construeren en in de verkoop te brengen. Aanvankelijk berustten deze machines op het gebruik van een toetsenbord dat de losse loden letters tot woorden verzamelde, waarna de regels al of niet met de hand werden uitgevuld.
Een op dit principe door Delcambre gebouwde machine werd als eerste in 1867 in Nederland opgesteld in de drukkerij van A.W. Sijthof te Leiden, maar voldeed niet door haar beperkte mogelijkheden.
Gezien de grote hoeveelheden tekst, die de Landsdrukkerij moest zetten (in 1840 werd besloten tot uitgifte van een woordelijk verslag van de vergaderingen van de Tweede Kamer, gevolgd door dat van de Eerste Kamer in 1848) was het mechaniseren van het zetten uiterst belangrijk.
Een op bovenomschreven principe gebaseerde - verbeterde - letterzetmachine, gebouwd door Kastenbein, waarop in Engeland octrooi was verleend, werd in 1872 door het dagblad 'The Times' in gebruik genomen [14]).
De Landsdrukkerij bestelde in 1878 zo'n Kastenbein machine, die werd geleverd door H. Hotz, meestersmid te

Een Kastenbein letterzetinstallatie, zoals deze in 1879 werd opgesteld bij de Landsdrukkerij.

De op de linkerkruk gezeten zetter stelde met behulp van het toetsenbord de tekst met losse loden letters samen, de tweede zetter - die schuin tegenover hem zat - was belast met het formeren en uitvullen van de regels. De gebruikte letters werden met de uiterst rechts opgestelde apparatuur weer in de magazijnen gedistribueerd. Uit: R.E. Huss 'The development of printers' mechanical typesetting methods 1822-1925' (American Model Printer, April-June 1881).

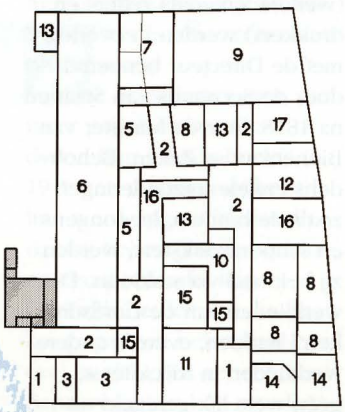
H.C. van Woerden (1857-1912), directeur van de Algemene Landsdrukkerij van 1 juli 1902 tot 13 september 1912.

Indeling Landsdrukkerij in 1892

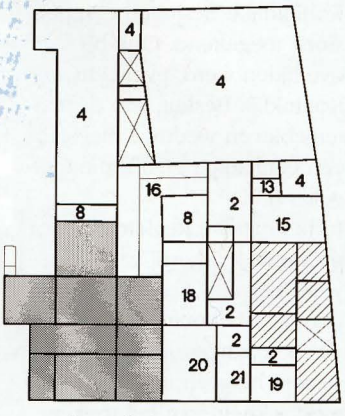
1 *Vestibule*
2 *Gang/portaal*
3 *Kamer*
4 *Handzetterij*
5 *Zetmachine*
6 *Drukkerij*
7 *(Stoom)machinelokaal*
8 *(Papier)magazijn*
9 *Binderij*
10 *Vouwerij*
11 *Expeditie*
12 *Papiernatterij*
13 *Meesterknecht/opzichter*
14 *Corrector*
15 *Brandstoffen*
16 *Binnenplaats*
17 *Vormenwasserij*
18 *Directeur Landsdrukkerij*
19 *Ambtenaren Landsdrukkerij*
20 *Directeur Staatscourant*
21 *Ambtenaren Staatscourant*

Gerasterde vertrekken op de begane grond en de eerste etage in het linkergedeelte van het gebouw betreffen de woning van de directeur der Landsdrukkerij; die op de eerste etage in het rechter gedeelte betreffen de woning van de conciërge. Bron: Tekening bij schrijven van de Rijksbouwmeester in het 2e district dd 7 december 1892 no. 2414.

's-Gravenhage, voor f 2.085, inclusief de opleiding van het personeel. (Betaald werd in twee termijnen, te weten f 1.900 één maand na levering en f 185 één jaar na oplevering, mits de machine goed had gewerkt). De Kastenbeinmachine is tot in de 20e eeuw in gebruik gebleven.
Een betere oplossing van de mechanisatie van het zetten werd geboden door de uitvinding van de Linotype-zetmachine door O. Mergenthaler. Zijn eerste machine, die via een toetsenbord matrijzen van de letters verzamelde en daarvan een loden regel goot, werd in 1886 door de 'New York Tribune' in gebruik genomen.

begane grond

eerste verdieping

Nadat in 1894 door M.H. Binger, de drukker van de 'Dagelijkse Beurscourant' te Amsterdam de eerste twee inmiddels aanmerkelijk verbeterde Linotype-zetmachines in gebruik waren genomen[15]), kocht de Landsdrukkerij in 1898 één machine. Toen in 1910 het nieuwe gebouw werd geopend, waren er reeds tien aanwezig.

EEN VOORTVARENDE DIRECTEUR

Per 1 juli 1902 werd H.C. van Woerden tot directeur van de Landsdrukkerij benoemd. Hij trof een eng en ondoelmatig behuisd bedrijf aan, dat o.a. beschikte over een oude zetmachine (Kastenbein), 2 Linotype-zetmachines, 3 handpersen, 21 snelpersen en - typerend voor het grafisch grootbedrijf - slechts 2 degelpersen. Voor de aandrijving van de persen beschikte het bedrijf over een gasmotor van 36 pk, en een (reserve) stoommachine van 18 pk.
Reeds in october 1902 schreef Van Woerden een vernietigend rapport over het bedrijf, waarin hij de huisvesting beschreef als een ...'complex van grote en kleine lokalen en vertrekken . . . al of niet overdekte binnenplaatsen . . . waarbij de deelen niet met elkaar in onderling verband staan . . .'. Er was onvoldoende licht en in alle opzichten onvoldoende ruimte.
Naar aanleiding van dit rapport bracht de Inspecteur van de Arbeid in 1904 een - ook ongunstig - rapport uit over de naleving van de Veiligheidswet, terwijl de medisch adviseur van de Arbeidsinspectie rapporteerde dat het gebouw niet voldeed aan de hygiënische eisen. Dit alles leidde tot het besluit om een geheel nieuw drukkerijgebouw aan de Fluwelen Burgwal te stichten. De Regering volgde hierbij Van Woerdens advies, om ook het naastliggend gebouw, (dat in 1817 door het Rijk was gekocht) en dat toen in gebruik was bij Waterstaat, de Posterijen en de Landsgebouwen, ten dienste van de Landsdrukkerij te stellen.
Het plan voor het nieuwe gebouw werd in samenwerking met Van Woerden ontworpen door de Rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel en wel zodanig, dat het bedrijf zo min mogelijk werd gestoord door afbraak en nieuwbouw in gedeelten. Zodoende duurde het ruim drie jaar, voordat het nieuwe (huidige) gebouw op 2 november 1910 officieel in gebruik kon worden genomen.

ORDERPAKKET

In het Souverein Besluit van 20 Januari 1814 no. 44 tot heroprichting van het bedrijf werd bepaald, dat naast de Nederlandsche Staatscourant en het Staatsblad, bij het bedrijf zou worden gedrukt, 'alles wat door de onderscheidene Departementen tot het

De Landsdrukkerij aan de Fluwelen Burgwal aan het begin vande 20e eeuw. Rechts het voormalige Logement 'De Drie Steden" en links de in 1855 gebouwde directeurswoning. Foto Gemeente-archief Den Haag.

Algemeen Bestuur behoorende, zal noodig geöordeeld . . . worden zal'.
Deze bepaling is min of meer blijven voortbestaan tot aan de privatisering van het bedrijf in 1988. Drukwerkopdrachten van niet-overheidsinstellingen waren nadrukkelijk verboden. Het orderpakket is dan ook altijd een afspiegeling geweest van de overheidsbemoeienissen. Naast al het drukwerk voor de Staten-Generaal (waaronder wetsontwerpen en het woordelijk verslag van de vergaderingen) werden paspoorten, aanplakbiljetten, aanslagbiljetten, rapporten, formulieren voor de volkstellingen, persoonskaarten voor de bevolkingsadministratie vervaardigd, kortom al het 'handelsdrukwerk' voor de Nederlandse Staat.
Onder de grote opdrachtgevers bevonden zich naast de Staten-Generaal de belastingdienst, de PTT en de Krijgsmacht.
Hoewel aanvankelijk behoudens Staatscourant en Staatsblad alle uitgeverij-activiteiten aan de Landsdrukkerij waren verboden, werd in 1931 besloten de verkoop van overheidspublicaties bij de Landsdrukkerij te concentreren. Onder de naam Rijksuitgeverij werd daartoe een afzonderlijke dienst geschapen. Landsdrukkerij en Rijksuitgeverij werden in 1947 samengevoegd onder een nieuwe naam: Staatsdrukkerij en -Uitgeverijbedrijf (SDU).

Ter herinnering aan meer dan drie eeuwen vriendschap tussen de Verenigde Staten en Nederland werd op initiatief van 'The Albany institute and historical and art society 'in samenwerking met de vereniging 'Die Haghe' een gedenkplaat aangebracht op de plaats van de eerste Amerikaanse Legatie te 's-Gravenhage. De gedenkplaat werd bevestigd in de rechter vestibule van de Algemene Landsdrukkerij en in tegenwoordigheid van vele diplomaten en de burgemeester van 's-Gravenhage op 18 september 1913 onthuld.

SOCIALE OMSTANDIGHEDEN

Bij de heroprichting van de Landsdrukkerij, in 1814, werden door de Kroon, naast de directeur slechts enkele ambtenaren benoemd, te weten een adjunct-directeur, een boekhouder/kassier en één corrector. Nadien werd nog een tweede corrector benoemd, benevens een opzichter der werklieden. Door reorganisatie verviel echter in 1828 de post van adjunct-directeur, om pas in 1902 terug te keren.
Al deze functionarissen waren ambtenaren met recht op pensioen (eerst alleen eigen- en invaliditeitspensioen, na 1867 ook weduwe- en wezenpensioen).
Het aantal ambtenaren steeg slechts heel langzaam, in 1877 waren er nog slechts 7, in 1943 (inclusief de Rijksuitgeverij) 32.

De overige personeelsleden (werklieden zoals zetters en drukkers) werden in overleg met de Directeur benoemd door de Secretaris van Staat en na 1818 door de Minister van Binnenlandse Zaken. Behoudens enkele uitzonderingen zoals de binders, leerjongens en schoonmaaksters, werden zij beloond via stukloon. De werklieden van de Landsdrukkerij hadden, evenals andere werklieden in Rijksdienst, géén wettelijk geregeld uitzicht op pensioen.
In feite werd echter aan vele oud-werklieden via aparte Koninklijke Besluiten een pensioen toegekend. Ook bij overlijden werd, eveneens, bij Koninklijk Besluit, aan de achtergebleven weduwe meestal een éénmalige gratificatie toegekend.
In het nieuwe Reglement voor de Landsdrukkerrij van 1828 werd bepaald, dat de werklieden naar behoefte zouden worden aangenomen of ontslagen; hetgeen inhield, dat de mogelijkheid van het toekennen van een pensioen bij

apart Koninklijk Besluit, verviel.
Het tarief van het stukloon werd vastgesteld bij K.B. van 24 Februari 1814 no. 78, maar werd in de loop van de vorige eeuw meermalen gewijzigd. Zo werd bijvoorbeeld, op aandringen van directeur Vosmaer, de werktijd teruggebracht tot 72 uur per week. Om de werklieden echter hetzelfde loon te laten te verdienen, werd tegelijk hiermee bij K.B. van 13 Juni 1816 no. 84 een verhoogd tarief bekend gemaakt. Stukloon betekende echter geen individuele beloning. De zetters en drukkers werkten elk in een z.g. beurs; het totaal verdiende geld van elke beurs werd derhalve gedeeld door het aantal leden van zo'n beurs.
Opgemerkt moet echter worden, dat betaling van stukloon toentertijd normaal was.[16])
Van organisatie der werklieden is pas sprake in 1843, wanneer te 's-Gravenhage een Typografenvereniging wordt opgericht onder de naam 'Door Eendragt t'Zaam Verbonden', waar ook werklieden van de Landsdrukkerij aan deelnemen. Het doel van de vereniging was om de leden financieel bij te staan bij ziekte en overlijden.
Als tegenhanger hiervan werd in 1846 door een aantal Haagse drukkerspatroons de vereniging 'Laurens Coster' opgericht, waarvan directeur Mieling van de Landsdrukkerij ook enige tijd lid was.
Door het deelnemen van de vereniging 'Door Eendragt t'Zaam Verbonden' aan relletjes in Maart 1848 tegen Koning Willem II, ontstond verschil van mening en de Landsdrukkerij richtte een eigen vereniging op onder de naam 'Nut en Genoegen'.
Deze vereniging hield af en toe een *'voorstelling ter benefice'* der nagelaten weduwe en kinderen.
Langzamerhand kwam er echter verandering. Zo kregen de werklieden bij de Rijkswerf in 1854 pensioenrechten en bij de behandeling van een nieuwe pensioenwet voor ambtenaren in 1873 werden vragen in de Tweede Kamer gesteld over pensioenrechten van de werklieden bij de Landsdrukkerij.
Mede naar aanleiding van een rapport inzake de toestand bij de Landsdrukkerij werd in 1876 overgegaan tot het oprichten van een, voor alle werklieden verplicht, 'Ziekten Ondersteuningsfonds voor de werklieden der Algemeene Landsdrukkerij'.[17])

Tegen betaling van 30 cent per week keerde dit fonds, na drie wachtdagen, bij ziekte f 8,- per week uit; bij hoge ouderdom of gebreken werd per dienstjaar 1/60 van f 8,- per week uitgekeerd met een maximum van f 4,-, terwijl bij overlijden f 200,- ineens aan de weduwe werd uitbetaald.
Naast de zorg, die Van Woerden had over de huisvesting, zorgde hij ook voor de belangen van de werklieden.
Het eerste succes, dat hij boekte, was dat per 1 januari 1903 het stukloon werd vervangen door een vast weekloon [18]), terwijl enige maanden later werd bepaald, dat de werklieden, al naar gelang van de behoefte, een vaste aanstelling konden krijgen [19]).

De bekroning moet Van Woerden echter hebben gevonden, dat door zijn toedoen de werklieden vanaf 1 januari 1906 onder de werking van het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds werden gebracht en dat het 'Zieken- en Ondersteuningsfonds' kon worden opgeheven [20]).

Bij deze maatregelen liep de Landsdrukkerij ver vooruit ten opzichte van de particuliere grafische industrie, die, behoudens enkele bedrijfspensioenfondsen, pas in 1929 overging tot het stichten van het 'Pensioenfonds voor de Grafische Bedrijven'.

Ondanks deze maatregelen bleef er toch een scheidslijn bestaan tussen ambtenaren en werklieden. Zo bleef bijvoorbeeld de uitbetaling tot jaren ná de oorlog verschillend: de ambtenaren (oorspronkelijk per kwartaal betaald) kregen hun salaris per maand, de werklieden werden wekelijks betaald.
Ook de werktijd van beide groepen was niet gelijk, de ambtenaren werkten overwegend korter.
De scheidslijn werd ook nog geaccentueerd door de opzet van het 'nieuwe' gebouw aan de Fluwelen Burgwal met zijn twee voordeuren: de linkerdeur voor de werklieden en de goederen, de rechterdeur voor de ambtenaren en de bezoekers van de afdeling Verkoop.
Doordat de ambtenaren werden gehuisvest in het voorgebouw, grenzend aan de Fluwelen Burgwal en de werklieden overwegend in de gedeelten daarachter, was in de wandeling geen sprake van ambtenaren en werklieden, maar van 'de voorkant' en 'de achterkant'.

Mede doordat na de oorlog de verschillen in de arbeidsvoorwaarden langzaam werden gelijk getrokken en doordat in het nieuwe gebouw aan de Chr. Plantijnstraat geen duidelijke scheiding aanwezig is tussen de huisvesting van de ambtenaren en de werklieden, zijn al deze verschillen thans historie geworden.

D.E.C. KNUTTEL 1857-1926 Architect en Rijksbouwmeester

Knuttel is in Maassluis geboren en volgde de Poly Technische School te Delft waar hij een civiel-bouwkundige opleiding volgde. Hij was twee jaar lang assistent van professor Eugen Heinrich Gugel, die hoofd van de afdeling burgerlijke en schoone bouwkunde was. Hij werkte o.a. mee aan de totstandkoming van de beroemde woningen van de Gist en Spiritus fabriek in het Agnetapark te Delft.
Na zijn studie in 1882 heeft hij drie jaar gewerkt bij de spoorwegen.
Vanaf 1885 was hij werkzaam als stadsarchitect van Leiden. Hij ontwierp o.a. de Stadsgehoorzaal (1890), het Gemeentearchief (1891) en hij werkte mee aan de restauratie van de Burcht.
In 1892 kreeg hij de functie van Rijksbouwmeester van het 2e district (de zuidelijke provincies). Deze functie zou hij dertig jaar lang uitoefenen. Het werk bestond voornamelijk uit het technisch beheer van de gebouwen van de ministeries van Financiën en van Waterstaat, Handel en Nijverheid in Limburg, Noord Brabant, Zeeland en Zuid Holland.Vanwege de lage investeringen in deze provincies bleef het aantal ontwerpen beperkt tot de gebouwen van de Posterijen en Telegrafie en dan voornamelijk na 1910.
Buiten zijn werk had hij verscheidene nevenfuncties:

- Lid bouwcommissie Vredespaleis.
- Secretaris van commissie voor de restauratie van de Gravenzaal.
- Redactielid van Het Bouwkundig Weekblad.
- Voorzitter van de Vereeniging tot bescherming van Den Haag.
- Publicist later voorzitter en lid van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst.

Met de eenwording van de Rijksbouwdiensten in het vooruitzicht werd de 65-jarige Knuttel op zijn eigen verzoek ontslag verleend ingaande 1 januari 1923.
Zijn overlijden in 1926, bleef vrijwel onopgemerkt. Alleen in het Bouwkundig Weekblad verscheen een kort, anoniem in memoriam.

Knuttel is geruisloos in de anonimiteit verdwenen. Hij is in de schaduw gebleven van zijn collega van het 1e district architect C.H. Peters.
Zijn capaciteiten lagen hoofdzakelijk op het organisatorische en bestuurlijke vlak. Hij was een zakelijk maar plooibaar bureauhoofd en gaf jonge architekten volop de gelegenheid zich te ontwikkelen. Hierin schuilt ook zijn belangrijkste verdienste: met een opvallende neus voor talent haalde hij niet alleen de latere rijksbouwmeesters Teeuwisse, Bremer en Friedhof naar zijn bureau, maar ook M.J. Granpre Moliere, de geestelijke vader van de Delftse School.
Hij was een sociaal bewogen man, wat onder andere tot uiting kwam in zijn artikelen voor het Bouwkundig Weekblad over crematie, vrouwenarbeid en arbeidsomstandigheden op de bouwplaats.
In dezelfde lijn ligt ook zijn uitspraak: De overheid moet geen prijsvragen uitschrijven want ze moet niet werken tot bevordering van de bouwkunst maar tot het algemeen welzijn.
Een uitspraak van hem met betrekking tot de Landsdrukkerij in het blad De Ingenieur uit 1913 is: "De toestand in de oude drukkerij was allertreurigst, er was onvoldoende licht en in alle opzichten onvoldoende ruimte. Ik kan volstaan met met te wijzen op een punt dat typisch is: de voorraad Staatscouranten was geborgen op een privaat".
Tot 1905 putte Knuttel zijn inspiratie voornamelijk uit de aan Hollandse voorbeelden ontleende neo-renaissance. Zijn ontwerpen waren gericht op functionele ordening van de ruimten.
Na 1905 zijn nog een aantal andere invloeden waar te nemen, met name Berlage, wat goed terug is te zien in de Landsdrukkerij en dan vooral het middendeel en de rechterhelft van de voorgevel (vensters met zware lateien). Hij bediende zich ook van de zogenaamde 'Chaletstijl', een bouwtrant met een rustiek karakter vanwege het gebruik van vakwerk en een een ver overstekend dak op bewerkte consoles.
Het kernbegrip in Knuttels werk is wel **voorzichtigheid** wat zich uit in een voortdurende behoefte aan adaptie. In een landelijke omgeving gebruikte hij bij voorkeur een rurale bouwwijze of daaraan ontleende onderdelen (hout, pleisterwerk), terwijl hij elders een stedelijke (baksteen) bouwstijl prefereerde. Daarnaast paste hij zijn ontwerpen in schaal en silhouet aan aan de omringende bebouwing, wat er dan ook de oorzaak van is dat zijn gebouwen zelden opvallen in het stadsbeeld.

ONTWERPEN D.E.C. KNUTTEL

- Stadsgehoorzaal (1890), het gemeentearchief (1892) in Leiden.
- Rijks Post Spaarbank te Amsterdam thans Sweelinck Conservatorium (1899-1901).

Het is zijn meest aansprekende gebouw tot 1905.

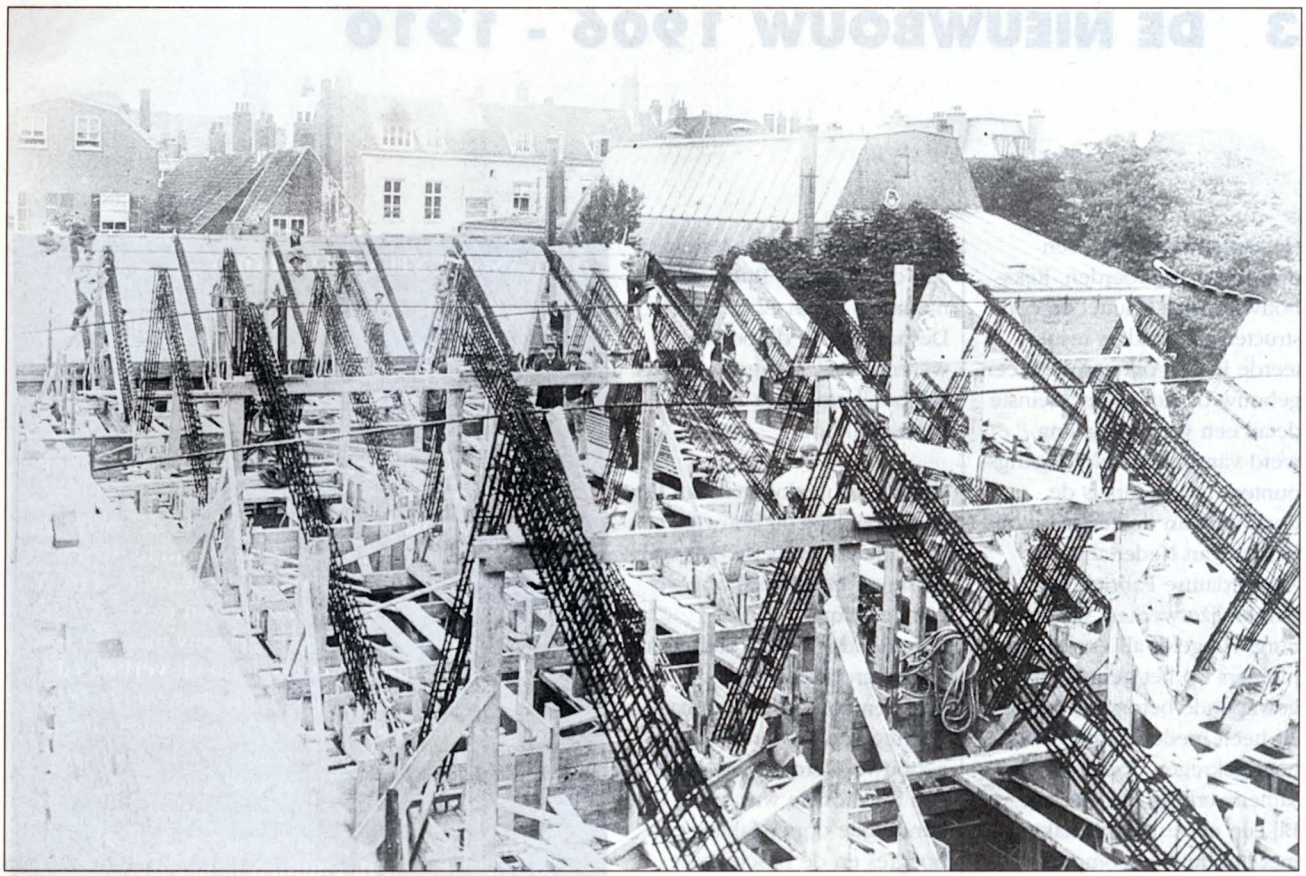
- Villa's (6 stuks) aan de rand van Den Haag (1897).
- K.N.M.I. Den Bilt (1895-1898).
- De Landsdrukkerij te Den Haag (1906-1909).
- Verbouwing ministerie van

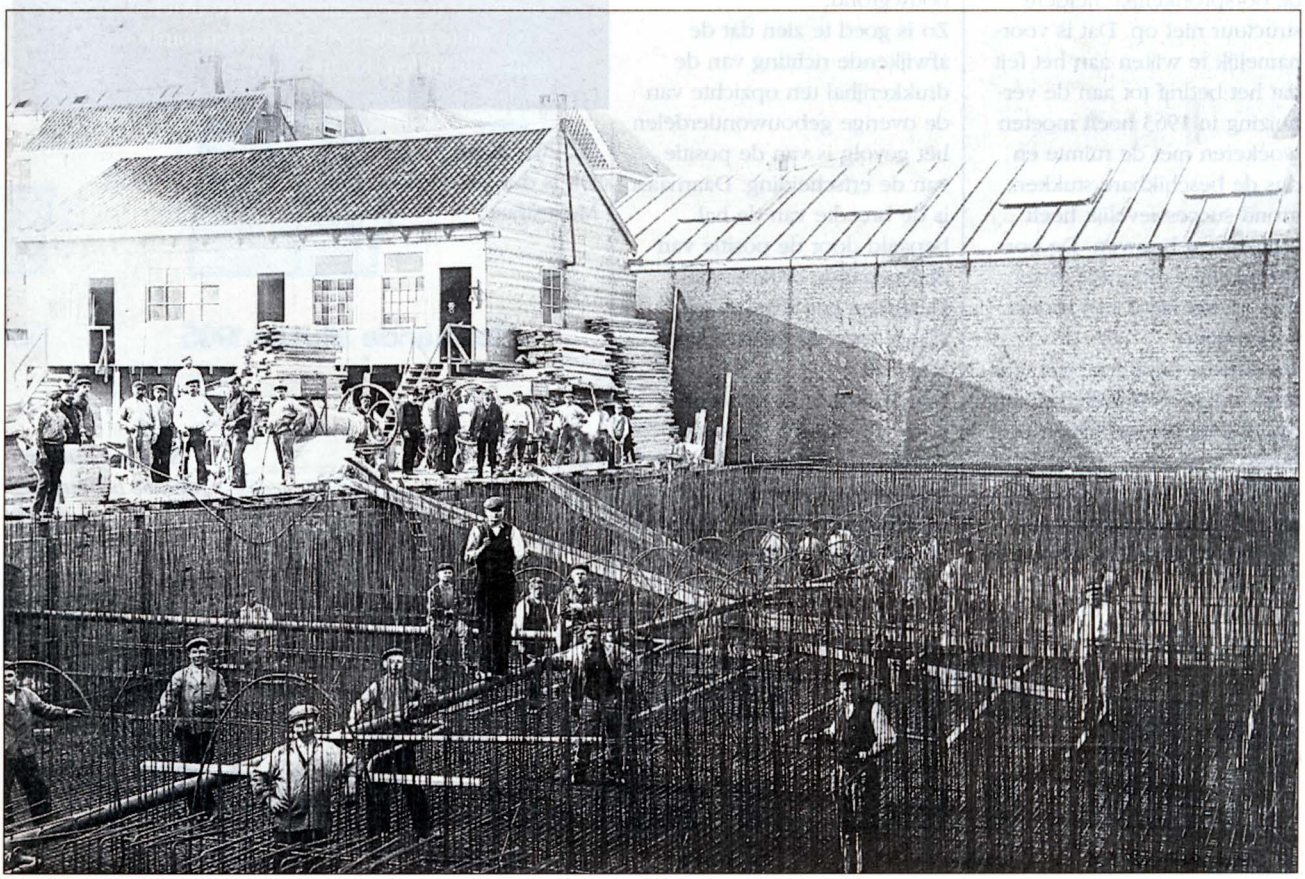

Binnenlandse Zaken op het Binnenhof te Den Haag (1913-1916).

Hierbij werden vrijwel alle gebouwen tussen het Binnenhof en de Hofvijver gesloopt behalve het Torentje. De reacties van de critici logen er niet om:'Quasie-renaissance van een hinderlijke burgerlijkheid' en 'een laf compromis tussen functionele eisen en vermeende historiciteit'.

- Diverse postkantoren:
- Gemert 1893.
- Scheveningen 1899.
- Heusden 1893, in neo-gotische stijl.
- Terneuzen 1900.
- Sittard 1894.
- Den Bosch 1894, rijk gedecoreerd.
- Oudenbosch 1897.
- Gennep 1902.
- Vaals 1905.
- Geertruidenberg 1906.
- 's-Gravenzande 1908.
- Dordrecht 1905-07.
- Waalwijk 1907, in Berlage-stijl.
- Roermond 1907-08, in Berlage-stijl.
- Eindhoven 1908-09, in Berlage-stijl.
- Tilburg 1908.
- Middelharnes 1912.
- Gorinchem 1912-14.
- Bergen op Zoom 1912.
- Loosduinen 1915-16.
- Wassenaar 1917.
- Abcoude 1914.

3 DE NIEUWBOUW 1906 - 1910

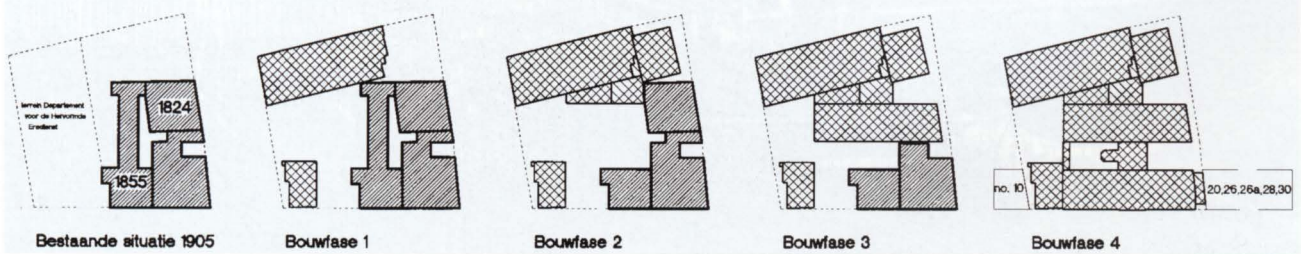
De samenwerking tussen directeur Van Woerden, Rijksbouwmeester Knuttel en constructeur ir. Sanders resulteerde in een ontwerp van een gebouw dat tot in het kleinste detail een weerspiegeling werd van functionele uitgangspunten. Ir. Sanders is de oprichter van de eerste betonfabriek van Nederland, de Amsterdamse Fabriek van Cementijzerwerken Wittenburg. Hij geldt als een van de pioniers op het gebied van gewapende betonconstructies en heeft mede naamsbekendheid gekregen door zijn samenwerking met Berlage.
Bij een eerste kennismaking met het huidige complex valt de oorspronkelijke heldere structuur niet op. Dat is voornamelijk te wijten aan het feit dat het bedrijf tot aan de verhuizing in 1963 heeft moeten woekeren met de ruimte en dus de beschikbare stukken grond successievelijk heeft moeten vol bouwen. De oorspronkelijke rationele opzet was op het laatst met moeite herkenbaar.
De directie heeft tot 1964 constant initiatieven ondernomen om bouwgrond te kopen of te huren. Er werden dan ook diverse opslagplaatsen in de directe omgeving gehuurd.
Na de oorlog kreeg de Landsdrukkerij de kans de terreinen aan de Fluwelen Burgwal nummers 10 en 12 te kopen. De panden op dit perceel waren verloren gegaan tijdens het bombardement van het Bezuidenhout.

Het laten functioneren van het bedrijf, tijdens de bouwtijd van drie jaar, was de belangrijkste en moeilijkste opgave van de bouw.
Opvallend is dat de architectonische grondslag voor de gekozen compositie en maatvoering van de verschillende gebouwonderdelen uitsluitend een functionele was, zoals de benodigde oppervlakten en hoogtes en de beschikbare bouwgrond.
Zo is goed te zien dat de afwijkende richting van de drukkerijhal ten opzichte van de overige gebouwonderdelen het gevolg is van de positie van de erfscheiding. Daarnaast is de breedte van de hal bepaald door de positie van de bestaande drukkerijhal. Deze kon pas worden gesloopt toen de nieuwe hal klaar was.
Om als laatste het voorgebouw te kunnen realiseren werden de belendende panden aan de Fluwelen Burgwal nummers 10, 20 (het Logegebouw van de Vrijmetselaars), 26, 26a, 28 en 30 gehuurd.
Dit is dus tot de hoek van de Muzestraat.

UITGANGSPUNTEN NIEUWBOUW

Een intensieve voorbereiding van directeur Van Woerden, Rijksbouwmeester Knuttel en constructeur ir. Sanders leverde de volgende voorwaarden op voor de nieuwbouw.

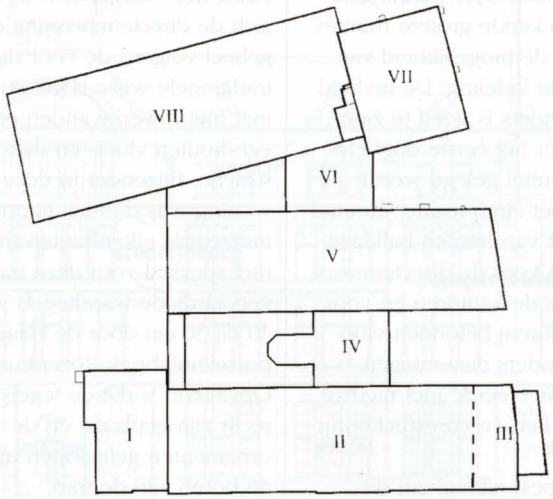
- De drukkerij moest tijdens de bouw blijven **functioneren**.
- Een **optimale brandveiligheid** om de continuïteit in de productie voor de overheid te waarborgen en om te voorkomen dat waardevolle Staatsdocumenten verloren zouden gaan.
- Ten opzichte van het oude gebouw moesten de **arbeidsomstandigheden** drastisch **verbeterd** worden. Dit hield in het voorkomen van trillingen van de drukpersen, voldoende daglichttoetreding, makkelijk onderhoud van de werkruimtes, goede verwarming en voldoende wasgelegenheid.
- Voor een optimaal gebruik van het gebouw streefde ze naar **flexibiliteit** in ruimtegebruik om bij de te verwachten nieuwe machines niet weer uit te moeten zien naar een aanbouw of zelfs een andere locatie.

Schema oude en nieuwe bebouwing 1905.
E. Manger

FUNCTIONEEL SCHEMA VAN HET BEDRIJF

Het complex is rationeel van opzet met aan de Fluwelen Burgwalzijde de woning van de directeur (I) en het voorgebouw (II) met een kantoorfunctie. Boven de poort en in een gedeelte van het voorgebouw bevond zich de conciergewoning, die haar voordeur in de poort had (III). Achter het voorgebouw bevond zich het hoofdtrappenhuis (IV) dat ook toegang verschafte tot de zetterij (V). Het secundaire trappenhuis (VI) ontsloot de zetterij en het achtergebouw (VII). Min of meer los van het complex stond de drukkerij (VIII). Eerst komen er een aantal algemene constructieprincipes aan de orde waarna de gebouwdelen afzonderlijk nader zullen worden besproken. Daarbij zal opvallen dat telkens op een andere bouwwijze wordt voldaan aan de uitgangspunten.

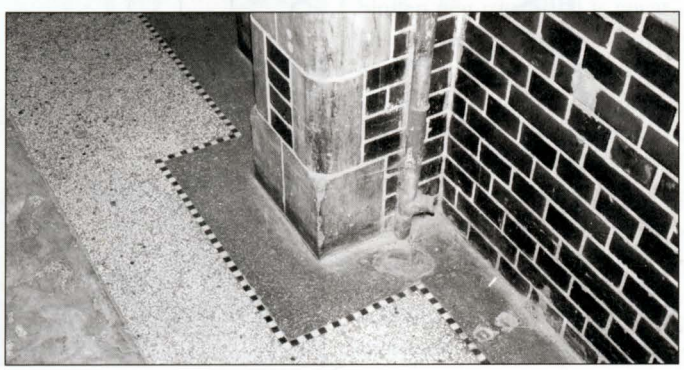
Functioneel schema van het nieuwe gebouw. E. Manger.

Fundering

Het gebouw is op de eerste draagkrachtige zandlaag op 3,4 m onder het maaiveld gefundeerd. De funderingsstroken van de stookkelder, de tunnel, het kolenhok en de ventilator liggen op 4,2 m onder het maaiveld.
Om het metselen te bewerkstelligen is bronbemaling toegepast met behulp van een stoommachine. Buiten de fundering is de grond opgevuld met zuiver zand in water geplempt. De funderingssloven zijn gemaakt van miskleurig hardgrauwe baksteen in slappe cementmortel.

Metselwerk

Alle wanden zijn gemetseld met waalformaat stenen in kruisverband.
Aan de binnenzijde bestaat het schoonmetselwerk uit geglazuurde baksteen tot 1,5 m, waarbij elke kleur correspondeert met een specifieke functie, en daarboven tot de onderkant van de betonconstructie van een met metselpatronen verlevendigde beige verblendsteen. Een profielsteen met afgeronde kant wordt toegepast in de negges en voor de gootlijsten van de voorgevel. Ook alle binnenwanden zijn uitgevoerd in schoon metselwerk voortvloeiend uit de eis van eenvoudig onderhoud en ter voorkoming van beschadiging. Zo zijn in die gedeelten van het gebouw waar er veel kans bestaat op vervuiling de wanden bekleed met geglazuurde baksteen tot een hoogte van 1,5 meter, en daar waar wordt gesjouwd met drukvormen en dergelijke zijn de wanden bekleed met een zeer harde verblendsteen. Alle hoeken in de gangen werden voorzien van gepolijst hardsteen.
De vloeren zijn, in verband met het gebruiksgemak, voorzien van een naadloze Xylolith vloer, behalve in de drukkerij waar is gekozen voor een teakhouten vloer met kopshout in verband met zwaar transport van machines en papierrollen. De gangen en trappenhuizen zijn uitgevoerd in terrazzo.

De wand en vloerafwerking in de gangen. Foto: E. Manger 1994.

Hoofddraagconstructie

De keuze van beton voor de hoofddraagconstructie kwam voort uit de eisen van brandveiligheid, het voorkomen van trillingen en de mogelijkheid van flexibel indelen van ruimtes.
Sanders berekende elke vloer op een belasting van maar liefst 2000 kg/m² zodat in elk deel van het gebouw lood verreden en geplaatst kon worden. Het gebruik van beton leverde ook de mogelijkheid

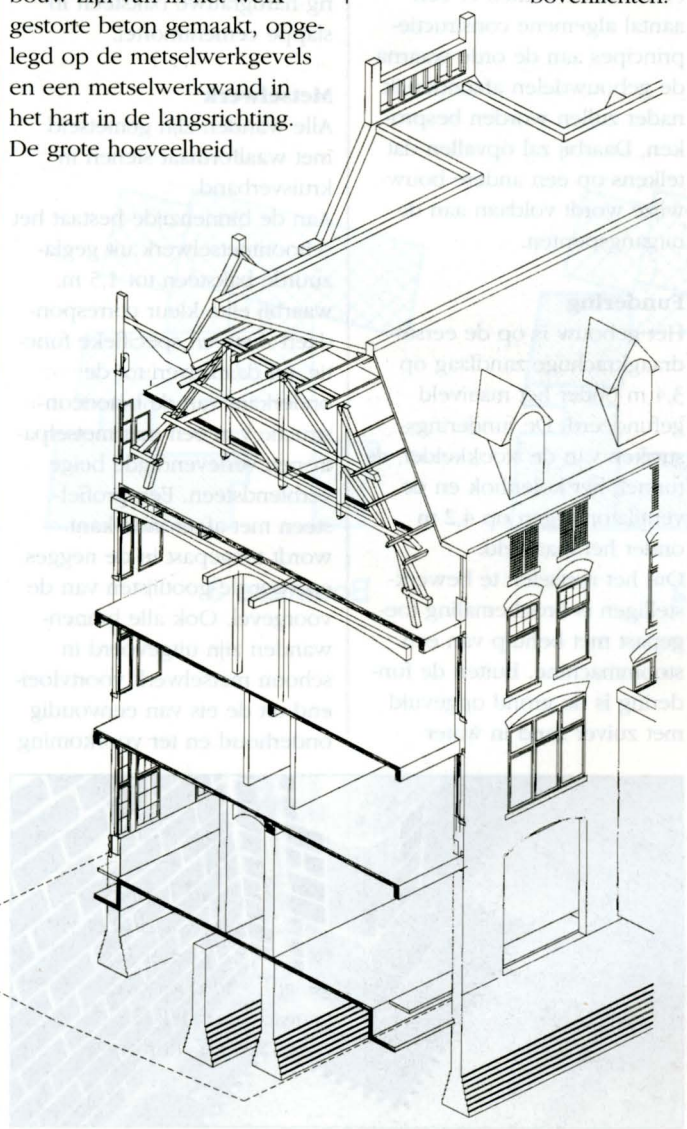
van grotere overspanningen. Dit betekende grotere ruimtes en dus de mogelijkheid van flexibele indeling. De invloed van Sanders is goed te zien wanneer het eerste ontwerp van Knuttel gelegd wordt naast het eindproduct. Knuttel ging uit van houten balklaagvloeren voor de directeurswoning en de kantoren en voor de drukkerij betonnen vloeren. Sanders daarentegen experimenteerde met nieuwe technieken en constructieprincipes.
Bij de bespreking van de afzonderlijke delen van het gebouw zal dit nader aan de orde komen.

VERWARMING
Het hele gebouw moest worden verwarmd door warmwaterverwarming. Hete lucht verwarming was niet mogelijk in verband met het gevaar van zwevende looddeeltjes.
Om economisch te kunnen stoken werd er gebruik gemaakt van zeven, in de kelder geplaatste, kolengestookte ketels die gekoppeld waren. Ze bedienden tien groepen radiatoren in het bedrijf zodat bij lekkage of onderhoud van radiatoren niet het gehele gebouw zonder verwarming zou komen te zitten. De machines en verlichting waren op het lichtnet aangesloten, de machines liepen op 208 Volt en de verlichting op 120.

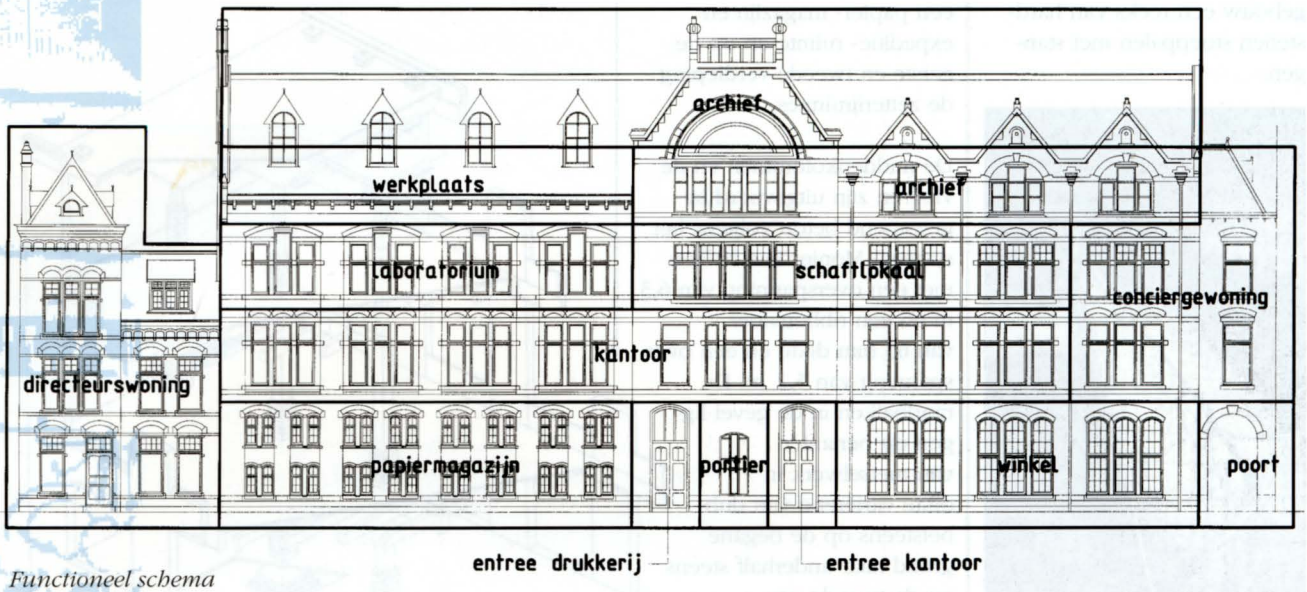
HET VOORGEBOUW
Het voorgebouw bevatte de hoofdentree met een portiersloge, de winkel en de papieropslag op de begane grond. Op de eerste verdieping bevond zich het kantoorgedeelte. Op de tweede verdieping de leerling zetterij en het schaftlokaal en op zolder de timmermanswerkplaats en het archief.

Naast het voorgebouw bevond zich de directeurswoning die geheel volgens de voor die tijd traditionele wijze is gebouwd met metselwerkwanden en een houten vloer- en dakconstructie. Bijzonder in deze woning was de fraai geornamenteerde eikenhouten trap met speciaal voor deze trap vervaardigde wandtegels van 30 bij 30 cm door de Haagse porseleinfabriek Rozenburg. Opvallend is dat de tegels recht zijn geplaatst en de ornamenten gelijklopen met de boom van de trap.

VLOEREN
De vloeren van het voorgebouw zijn van in het werk gestorte beton gemaakt, opgelegd op de metselwerkgevels en een metselwerkwand in het hart in de langsrichting. De grote hoeveelheid vloerdiktes per verdieping is te wijten aan het feit dat materiaal duurder was dan arbeid. Ter plaatse van het schaftlokaal zijn boogvormige spanten en kolommen gemaakt om een grotere ruimte te kunnen maken. In de vloer van de begane grond zijn leidinggoten opgenomen, die zijn afgedekt met een stalen plaat. Zelfs de grenen houten dakspanten en het beschot van het voorgebouw, waar het archief en de timmerwerkplaats waren gepland, zijn bekleed met spuitbeton.
Het voorgebouw met kantoren had standaard grenenhouten schuiframen met bovenlichten.

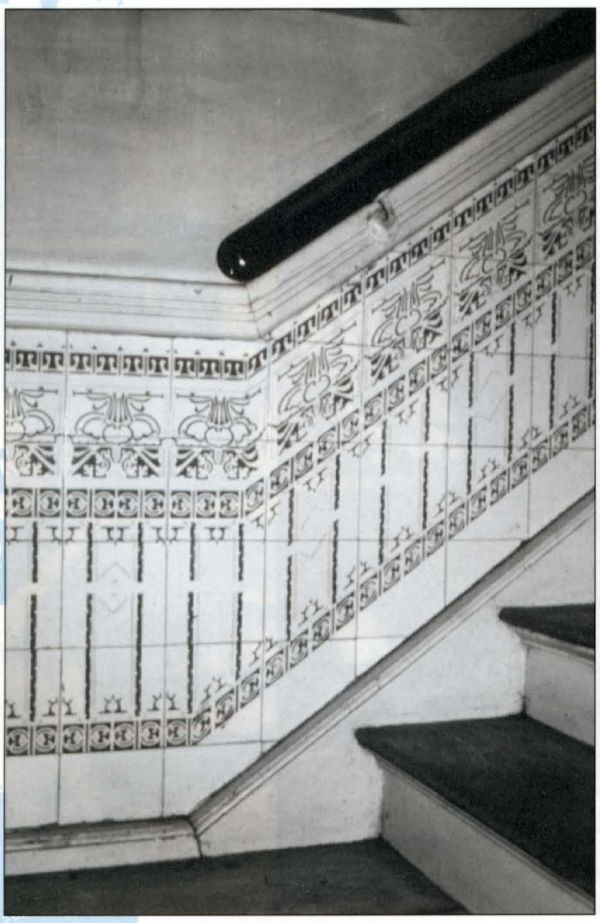

Axonometrie van het voorgebouw, tekening. E. Manger 1996.

Functioneel schema voorgevel.
Tekening E. Manger.

Trappenhuis directeurswoning.
Foto E. Manger 1995.

DE VOORGEVEL

Het gebouw is een kenmerkend voorbeeld van overheidsarchitectuur uit de periode van de Overgangsstijl in het begin van de twintigste eeuw. In dit geval zijn de neorenaissance (o.a. de geblokte ontlastingsbogen) en invloeden van Berlage (de hardstenen vensterlateien en bekronende gebeeldhouwde gevelornamentiek) in het ontwerp verwerkt.

De voorgevel bestaat uit een als risaliet opgevat middendeel dat met een afgeknotte puntgevel is bekroond, een linkervleugel van vier en een rechtervleugel met drie brede traveeën. Het gebouw heeft drie bouwlagen met een kapverdieping met een hoog afgeknot zadeldak, dat aan de uiteinden door afgeknotte puntgevels wordt afgesloten. In het linkerdeel wordt de kapverdieping verlicht door drie dakkapellen, het rechter deel vertoont boven iedere travee een bakstenen puntgevel waarin het driedelig zoldervenster binnen een rondboog is gevat. De plint is bekleed met rusticawerk in graniet. Dit materiaal is ook toegepast voor de bekleding van de risalerende middenpartij waarin het venster van de portiersloge, geflankeerd door twee toegangsdeuren, elk in een geprofileerde, korfboogvormig beëindigde omlijsting. De rechterdeur was voor ambtenaren in loondienst (maandloon) en de linker voor de weekloners. Het verschil is ook duidelijk aan het interieur te zien. De rechtergang is voorzien van fraai tegelwerk model 'Empire' van de Haagse porseleinfabriek Rozenburg voor een prijs van f 10,- per m². De kozijnen en trapleuningen zijn uitgevoerd in djatihout, terwijl de linkergang een standaard wand- en vloerafwerking heeft.

De meeste vensters zijn in groepen van drie gekoppeld en voorzien van hardstenen lateien en ontlastingsbogen met hoekblokken. De vensters van de middenpartij zijn gekoppeld in reeksen van vijf en zeven; in het boogveld boven de vensters van de zolderverdieping is een polychroom tegeltableau aangebracht met het Nederlandse wapen en het opschrift: "Algemeene Landsdrukkerij", ook van de fabriek van Rozenburg. De puntgevels bezitten hardstenen lijsten; op de afgeknotte puntgevel van de middenpartij bevindt zich een balustrade, geflankeerd door penanten met gebeeldhouwde bekroningen. Voor het

gebouw een reeks van hardstenen stoeppalen met stangen.

HET HOOFDTRAPPENHUIS

Deze ontsloot zowel de verdiepingen van het voorgebouw als de zetterij. Het probleem was dat beide verdiepingshoogten sterk van elkaar verschilden, zodat op de tweede verdieping een ingewikkelde constructie ontstond met op enkele plaatsen minimale doorgangen. Verder had iedere verdieping een garderobe.

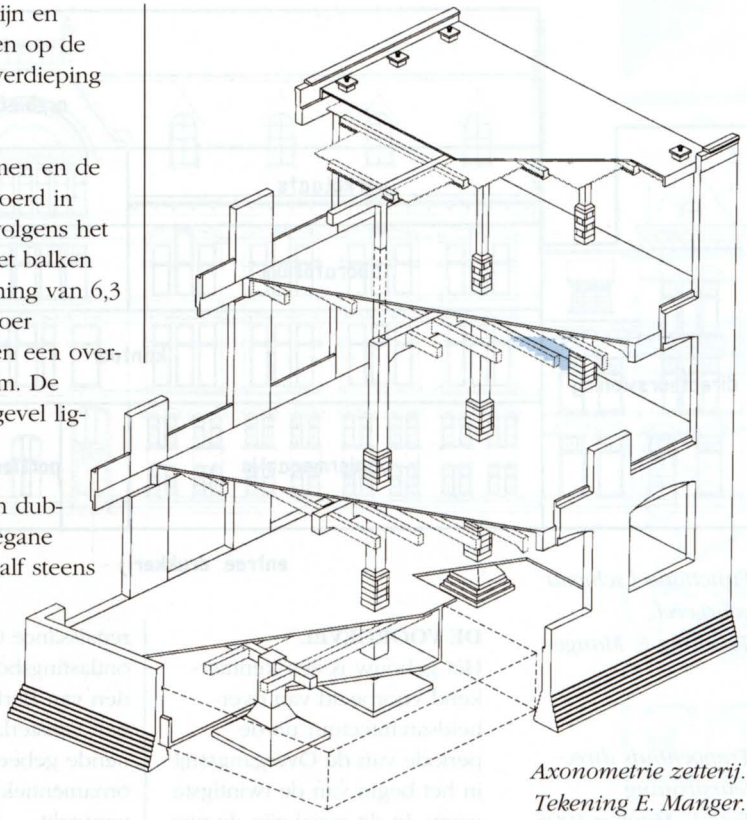
Ook hier de al eerder genoemde steenachtige afwerking van granitovloeren, geglazuurde bakstenen en eenvoudige motieven in het metselwerk.

De traptreden van graniet zaten ingeklemd in het metselwerk en aan de kant van het trapgat gekoppeld aan een smeedijzeren hekwerk met dito leuning. Als er aan het eind van het jaar geld over was, werd de leuning groen geschilderd, een bijzonder contrast met de djatihouten leuning voor het kantoorpersoneel.

DE ZETTERIJ

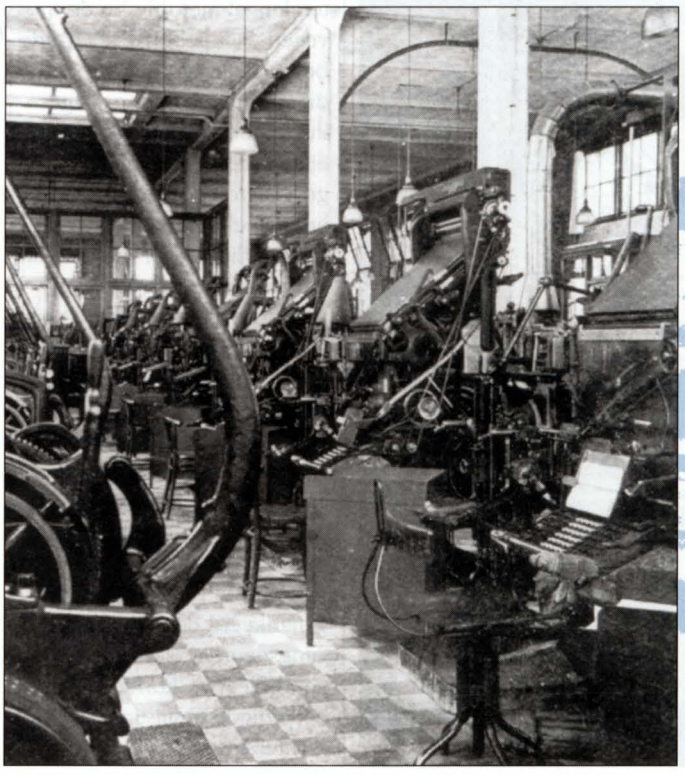
De plattegrond van 12,6 m bij 44,8 m van de zetterij huisvestte op de begane grond een papier- magazijn en expeditie- ruimte en op de eerste en tweede verdieping de zetterijruimtes.

De middenkolommen en de vloeren zijn uitgevoerd in gewapend beton volgens het systeem Monier met balken met een overspanning van 6,3 m en een ribbenvloer van 65 mm dikte en een overspanning van 5,2 m. De randbalken in de gevel liggen op penanten van metselwerk in dikte variërend van dubbelsteens op de begane grond naar anderhalf steens op de tweede verdieping.

Axonometrie zetterij. Tekening E. Manger.

Geheel rechts: Hoofdtrappehuis. Foto E. Manger.

Zetterij 1931. Foto Henri Berssenbrugge.

Op dit punt ontstonden de tegenstrijdige belangen van een sterke draagconstructie en zo groot mogelijke gevelopeningen vanwege vereiste lichttoetreding. Het zetten van de loden letters is precisiewerk dus moesten de gemetselde penanten in de gevel zo smal mogelijk gemaakt worden, zodat er grote openingen in de gevel overbleven voor lichttoetreding. Deze penanten zijn aan de binnenzijde afgewerkt met geglazuurde baksteen tot 1,5 m boven de vloer en daarboven een schoon metselwerk van beige en bruine stenen gemetseld in eenvoudige motieven.
De betonnen kolomvoet in de kelder heeft een afmeting van 3 meter in het vierkant.
De dakconstructie is opgebouwd uit omgekeerde T-liggers, vast gestort aan de dakvloer. Tussen de T-liggers is een houten balkconstructie gemaakt met stucwerk op gaas. De ontstane spouw werd ontlucht door een ventilatiekanaaltje met asbestafdekkap.

Om de stabiliteit te waarborgen ontwierp Sanders in de korte richting ter plaatse van de hoofdgang een zwaar gefundeerde wand. Hierboven loopt in de betonconstructie een dilatatie om vervormingen, als gevolg van verschil in binnen- en buitentemperatuur alsmede verschillende binnentemperaturen op de begane grond en de eerste verdieping als gevolg van de verschillende machines, op te kunnen nemen.

Iedere zetterijruimte had een kantoortje van waaruit de meesterknecht een oogje in het zeil kon houden. De ruimtes stonden vol met machines die een behoorlijke geluidsoverlast veroorzaakten.

HET SECUNDAIRE TRAPPENHUIS

Dit trappenhuis ontsloot de verdiepingen van de zetterij en het achtergebouw en had op iedere verdieping toiletgroepen en douches, wat voor die tijd bijzonder vooruitstrevend was.

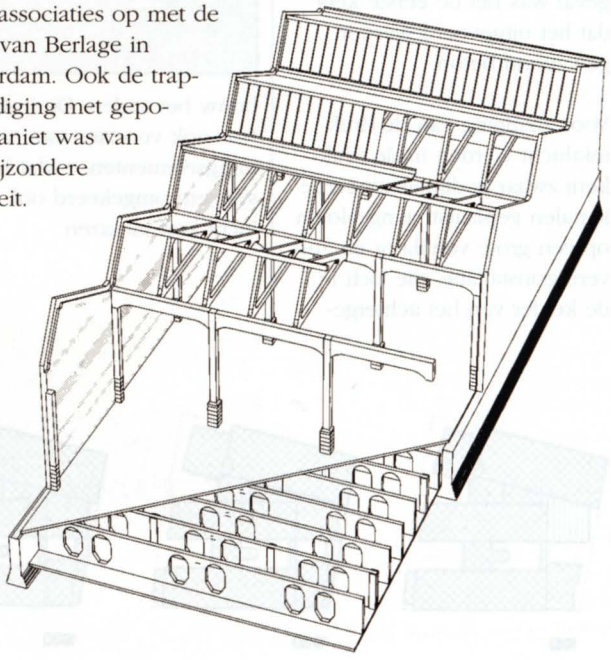

Secundaire trappenhuis eerste verdieping. Foto E. Manger.

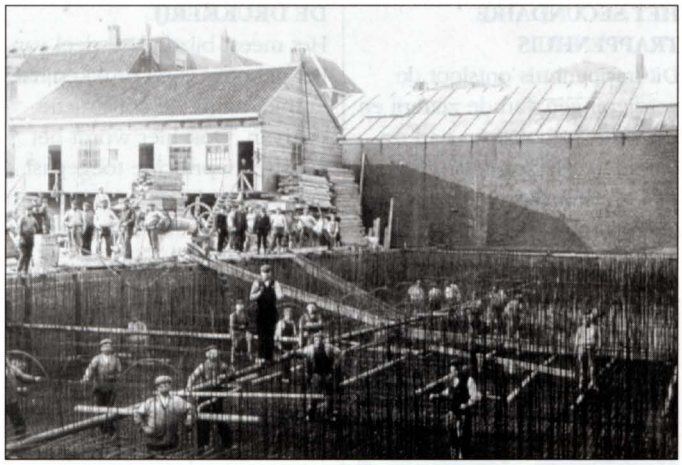
De constructie en afwerking zijn identiek aan die van het hoofdtrappenhuis met dien verstande dat de granieten traptreden aan beide zijden zijn ingeklemd en schitterend zijn geïntegreerd in het metselwerkverband. De vormgeving roept associaties op met de beurs van Berlage in Amsterdam. Ook de trapbeëindiging met gepolijst graniet was van een bijzondere kwaliteit.

DE DRUKKERIJ

Het meest bijzondere deel van het gebouw is de drukkerijhal, en met name de constructie daarvan. Ook hier wordt het constructieprincipe toegepast van een traditionele gevel met fundering en een betonnen kern.
Vanwege de onacceptabele trillingen die de drukpersen veroorzaakten in de bestaande houten drukkerijloods zou de meest ideale oplossing zijn de drukpersen afzonderlijk te funderen. Aangezien dit een omslachtige en dure methode is en betekent dat er geen flexibele indeling meer mogelijk is, is er gekozen voor ter plaatse gestorte holle liggervloer die gefundeerd is op de eerste draagkrachtige laag op drie meter. Er werden gaten aangebracht in de ribben om kabels te kunnen doorvoeren. Verder waren er nog twee uitgangspunten voor het maken van deze vloervorm. Ten eerste moest de de holle ligger dienst kunnen doen als kelder voor papieropslag; en moest dus droog en brandveilig zijn.

Axonometrie drukkerij. Tekening E. Manger.

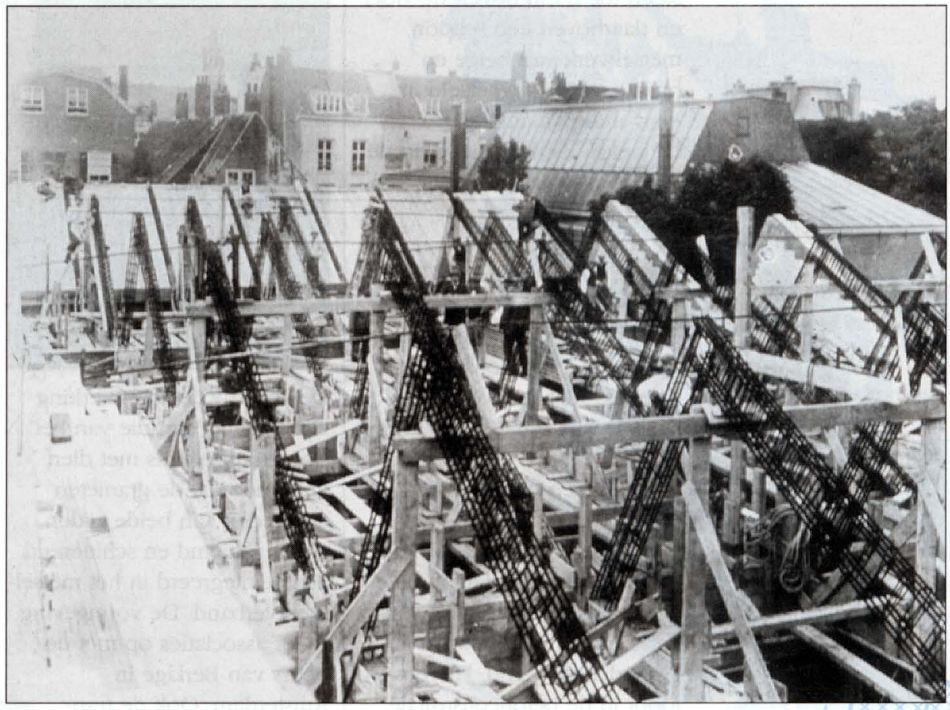

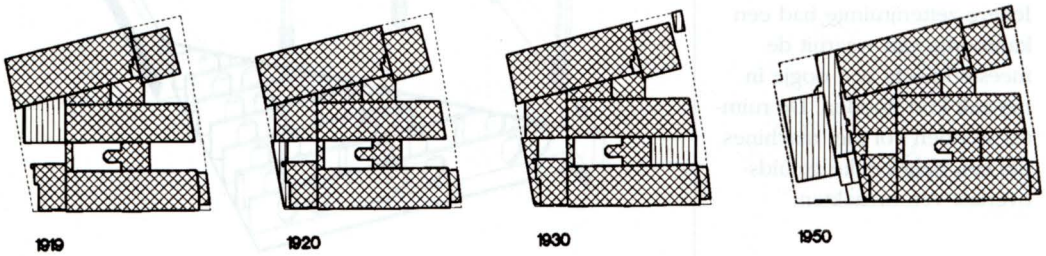
Verder moest het grote gewicht van deze constructie het opdrijven van de gehele hal tegen gaan.

De hal heeft een afmeting van 17 bij 45 m, met drie traveeën van resp. 5,4 m , 5,75 m en 5,4 m in de dwarsrichting en kolomafstanden van 7,7 m in langsrichting.
De drukkerij vereiste een zo constant mogelijke daglichttoetreding. Dit resulteerde in een sheddak (zaagtanddak)constructie, gericht op het noorden.
Dit dakprincipe werd in die tijd regelmatig toegepast in gietijzer of staal, maar in dit geval was het de eerste keer dat het uitgevoerd werd in gewapend beton.

Voor afzuiging van de drukinktlucht werden in de drukkerij zwaar gedimensioneerde kanalen geplaatst, aangesloten op een grote ventilator en zuiveringsinstallatie, die zich in de kelder van het achtergebouw bevonden. De installatie was ook voorzien van verwarmingselementen, zodat het systeem omgekeerd ook hete lucht kon inblazen.

HET ACHTERGEBOUW
Dit deel is tijdens de eerste fase van de bouw gelijktijdig totstand gekomen met de drukkerij.
Het gebouw meet 14,5 bij 16 m en telde bij het ontwerp twee verdiepingen. Tijdens de bouw bleek er al behoefte aan meer vierkante meters dus werd er een extra verdieping aan toegevoegd. Qua constructie en materiaalgebruik is het identiek aan het voorgebouw met uitzondering van de dakconstructie die gelijk is aan die van de zetterij.
Het vormde letterlijk het sluitstuk van het complex en werd dan ook voor diverse doeleinden gebruikt; zo was er een werkplaats, de (druk)rollengie-

Schema uitbreidingen drukkerij. Tekening E. Manger.

Staatsdrukkerij gezien van het Ministerie van Justitie.
Foto: E. Manger 1993

terij, onderdelenmagazijnen, de vernikkelafdeling (vuil werk dat beter achteraf gedaan kon worden).
Het was tevens het eerste gebouwdeel dat was voorzien van een lift.

Was het gebouw wel zo'n ideaal ontwerp?
Ondanks alle gerealiseerde goede uitgangspunten, bleek tijdens het gebruik toch een onaangename situatie te zijn ontstaan.
Constructeur Sanders was er vanuitgegaan, dat het relatief jonge bouwmateriaal beton ongekende mogelijkheden bezat. Hij ging er onder andere vanuit dat het dak van de zetterij en de drukkerij waterdicht zou zijn. Hij bracht alleen een krimpnet tegen het scheuren aan. Het ongeïsoleerde dak gaf al gauw vocht- en bouwfysische problemen. In de zomermaanden werd het, mede door de warmte van de drukpersen, zo heet in de drukkerijhal dat er vaak ijsblokken geplaatst moesten worden voor koeling. In de wintermaanden was het vaak te koud. Al vrij snel zijn alle platte daken voorzien van een bitumineuze dakbedekking.

UITBREIDEN
Reeds na 9 jaar bleek dat het gebouw al te klein was voor het groeiende bedrijf.
De directeur moest in 1919 een deel van zijn tuin inleveren voor een uitbreiding van de drukkerij, die volgens hetzelfde constructieprincipe werd uitgevoerd als het bestaande.

In 1930 werd het stuk volgebouwd tussen het voorgebouw en de zetterij, links van het hoofdtrappenhuis, ten bate van de expeditie. Aan de rechterkant verschenen een ruimte van het Gemeentelijk Energie Bedrijf voor de elektrische installaties en een werkplaats. Links naast de directeurswoning werd een overkapping gemaakt ('de rollenpoort').
De drukrollen konden vanaf de fluwelen Burgwal via het nieuwe drukkerijgedeelte naar de kelder worden gebracht, om daarna in het gebouw verder getransporteerd te worden.
De grootste uitbreiding vond plaats in 1950. Door een verdwaalde bom tijdens het bombardement van het Bezuidenhout in de tweede wereldoorlog werd de bebouwing aan de Fluwelen Burgwal nummers 10 en 12 volledig verwoest. De Landsdrukkerij zag kans na de oorlog de grond te kopen en was zodoende in staat een papiermagazijn te realiseren van 1400 m².

4 HET BEDRIJF 1910-1964

Nadat het nieuwe gebouw was aanbesteed ontwikkelde Van Woerden het plan tot uitbreiding van het bedrijf met een binderij, een linieerafdeling en een steendrukkerij, waartoe het grondoppervlak diende te worden uitgebreid. Op 13 november 1908 werd een ontwerp van Wet [21]) ingediend tot aankoop van een aantal belendende percelen, waaronder de Loge der Vrijmetselaren. Het wetsontwerp ondervond veel weerstand en werd op 23 december 1908 door de Tweede Kamer verworpen.

Na het overlijden van Van Woerden op 16 april 1912 kwam het bedrijf in rustiger vaarwater terecht en werd op 1 januari 1915 van een 'dienst' van het Ministerie van Binnenlandse Zaken omgezet in het 'Staatsbedrijf der Algemeene Landsdrukkerij' [22]) en kreeg in 1926 tenslotte een eigen kasbeheer.

Directeuren kwamen en gingen en in 1928 werd de heer L.B. Korthuis tot directeur benoemd. Technisch bevlogen begon hij het bedrijf te moderniseren, hetgeen nogal wat interne verhuizingen met zich meebracht. Zo werd in 1928 een 'Monotype' installatie aangeschaft voor het zetten van onder andere tabelwerk. In 1932 werd een buizenpostinstallatie in het gebouw aangebracht (Siemens) voor het intern transport van drukproeven e.d. en in hetzelfde jaar werd een nikkel-afdeling ingericht [23]).
In de drukkerij werden verschillende verouderde boekdrukpersen door moderne (meest Amerikaanse) machines vervangen.
De dreiging van de oorlog deed Korthuis een papiervoorraad opbouwen, die veiligheidshalve op diverse locaties in 's-Gravenhage werd ondergebracht. Ook vormde hij een grote voorraad materialen. Beide voorraden hadden tot gevolg dat het technisch bedrijf gedurende de oorlog vrijwel zonder stagnatie heeft kunnen doorwerken.
Korthuis' dadendrang bracht hem echter in 1939 in een competentie-conflict met de Minister van Binnenlandse Zaken en hij moest het veld ruimen. De leiding van het bedrijf werd toevertrouwd aan de algemeen bedrijfsleider, J.E. Oosterbaan, die de persoonlijke titel kreeg van adjunct-directeur.

Doordat na de Duitse inval het Parlement niet meer vergaderde, liep het aantal opdrachten terug, maar de Staatscourant bleef gedurende de bezetting verschijnen met in de kop ' 'Officieële uitgave van het Koninkrijk der Nederlanden'. Ook het Staatsblad bleef als 'Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden' gehandhaafd, maar daarnaast verscheen reeds kort na het instellen van het burgerlijke Duitse bestuur onder Rijkscommissaris Seyss-Inquart het 'Verordeningenblad'.
Het aantal direct door de bezetter opgedragen orders bleef beperkt, maar de Nederlandse Overheid zorgde voor een grote stroom drukwerk, waaronder het Persoonsbewijs, waartoe zelfs een controleafdeling van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in het gebouw werd ondergebracht [24]).
Pas op 1 januari 1942 werd een lid van de N.S.B. tot directeur van de Landsdrukkerij benoemd. Ondanks het feit dat hij enige 'bevriende' medewerkers meebracht, bleef het personeel de 'nieuwe orde' afwijzen. Blijkens een mededeling van de directeur aan de N.S.B. in januari 1944 was van het totale personeel van ca. 400 man slechts 9 man lid van de beweging.
De kerende oorlogsomstandigheden hadden echter wel invloed op de houding van de NSB-directeur. Met zijn medeweten werden in de kelders en op de zolders van het gebouw tijdens de razzia's op 21 november 1944 ca. 100 personeelsleden verborgen gehouden.
In de winter van 1944/1945 kwam na beëindiging van de levering van gas en elektriciteit het bedrijf praktisch tot stilstand.

Na de bevrijding keerde het bedrijf onder leiding van de adjunct-directeur Oosterbaan weer snel terug tot de normale gang van zaken en kreeg in 1946 een nieuwe directie, bestaande uit de heren P. Knuttel (directeur) en Th. H. Oltheten (adjunct-directeur). Op grond van een door Oltheten geschreven rapport kreeg het bedrijf in 1947 [25]) een nieuw reglement en een nieuwe naam, te weten 'Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf'.

Spotprent uit 1956 over het ruimte probleem van de Staatsdrukkerij.

De ontwikkeling van de grafische techniek in de jaren na de tweede wereldoorlog, gepaard aan een grotere behoefte aan drukwerk van de Rijksoverheid maakte dat het bedrijf steeds meer gebrek aan ruimte kreeg.
Snellere boekdrukpersen, die meer papier verwerkten, deden hun intrede, terwijl in 1949 een complete offsetafdeling werd opgesteld met de daarbij behorende fotografie- en plaatkopie-afdeling.
Ondanks het feit dat door aankoop van een belendend perceel in 1952 een geheel nieuw papiermagazijn kon worden bijgebouwd, bleven ruimteproblemen bestaan. Ook de aanvoer van papier en materialen en de afvoer van drukwerk leverden, door de ligging aan de Fluwelen Burgwal met haar tram- en buslijnen, veel ongemakken op. Het aantal personeelsleden groeide van 496 (eind 1949) tot 635 (eind 1956) en diverse afdelingen (Bedrijfsschool, telefoongidsenzetterij en een gedeelte van de binderij) moesten in elders gehuurde ruimten worden ondergebracht.

Nieuwbouw SDU. Foto: Bert Versteeg.

NAAR EEN NIEUW GEBOUW

De in 1953 tot directeur benoemde Oltheten - die over een vooruitziende blik beschikte - zag, dat de ontwikkeling van het bedrijf ernstig werd beperkt door het - als drukkerij - verouderde gebouw. Hij werd de motor van het streven naar een geheel nieuw gebouw. Op een steenworp afstand van de Fluwelen Burgwal werd tenslotte een perceel grond gevonden, waarop ruimte was voor een nieuw gebouw en een - mogelijk later te realiseren - uitbreiding daarvan.
Op dit perceel werden twee nieuwe straten aangelegd, die ter herinnering aan de eerste twee Lands Drukkers resp. Willem Silviusstraat en Christoffel Plantijnstraat werden genoemd.
De eerste paal voor het nieuwe gebouw, ontworpen door Ir. W.S. van de Erve b.i. werd op 14 oktober 1959 geslagen door de Minister van Binnenlandse Zaken Mr. E.H. Toxopeus.

Reeds voor het gereedkomen van dit nieuwe gebouw waren er al plannen gemaakt voor het verdere gebruik van het gebouw aan de Fluwelen Burgwal door andere Rijksinstellingen. Het eerste plan hield verband met het idee van de Regering om een ziekenfonds voor ambtenaren te stichten. Het Landsdrukkerijgebouw leek dan ook geschikt om de uitvoerende instantie erin onder te brengen, want de spreiding van Rijksdiensten over Nederland was nog niet aan de orde. Na het afwijzen van het Ambtenaren-ziekenfonds door de Kamer verdween dit plan dan ook geruisloos, maar andere plannen voor gebruik van het oude gebouw kwamen ervoor in de plaats.
Ten tijde van het slaan van de eerste paal voor de nieuwbouw bestonden er plannen[26]) om het oude gebouw in gebruik te geven aan het Ministerie van Oorlog en de gemeente 's- Gravenhage, terwijl het nieuw gebouwde papiermagazijn in gebruik zou worden genomen door het Algemeen Rijksarchief, toen nog gevestigd aan het Bleyenburg te 's-Gravenhage.
Doordat de nieuwbouw in twee fasen was opgesplitst, voltrok de verhuizing van het bedrijf zich tussen 1962 en 1964 en op 7 september 1964 werd het gebouw officieel geopend door H.M. Koningin Juliana.

5 1965 - HEDEN, DE NIEUWE GEBRUIKERS

1965 - 1988
Nadat de Fluwelen Burgwal door de Staatsdrukkerij was verlaten werd het gebouw echter grotendeels in gebruik genomen door de Ministeries van Binnenlandse Zaken en Sociale Zaken. De Staatsdrukkerij bleef echter ook in het nieuwe gebouw groeien. Waren er in 1964 circa 700 personeelsleden, dit aantal steeg tot ruim 1100 in 1976. Een gevolg hiervan was dat er wederom gebrek aan ruimte ontstond en een aantal afdelingen weer in het gedeeltelijk leegstaand gebouw aan de Fluwelen Burgwal werden ondergebracht.

Inmiddels waren er plannen gemaakt tot uitbreiding van het gebouw aan de Chr. Plantijnstraat en op 1 september 1976 werd de eerste paal voor de uitbreiding - eveneens ontworpen door W.S. van de Erve - geslagen door de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken W. Polak. De officiële opening geschiedde op 3 september 1979 door H.K.H. Prinses Beatrix.

Hoewel werd gedacht dat het ruimteprobleem nu definitief was opgelost, stak door de toenemende vraag naar drukwerk en de toenemende activiteiten van de Staatsuitgeverij het probleem weer de kop op. Nogmaals werden enkele afdelingen op de Fluwelen Burgwal gevestigd, totdat in 1989 het oude gebouw definitief werd verlaten.
Inmiddels was op 22 maart 1983 een grote ruilovereenkomst tot stand gekomen tussen het Rijk en de gemeente 's-Gravenhage, waarvan de grond en het gebouw aan de Fluwelen Burgwal een onderdeel vormde.

DE KUNSTPASSAGE
In 1989 verliet de laatste afdeling van de Staatsdrukkerij het pand. Om kraken te voorkomen kreeg Barend Zuurmond, die naast de directeurswoning op Fluwelen Burgwal no. 14 woonde en daar tevens een galerie had, een gebruikerscontract. De bedoeling was, dat aan de voorzijde duidelijk zichtbaar werd dat het pand in gebruik was. Hiertoe werd de

Kunstpassage, atelier in voormalige drukkerijhal, 1993. John Kelly.

winkel ingericht met kunstwerken van bevriende kunstenaars. Openstelling van deze ruimte werd beperkt tot de lunchuren.
Het gebouw inspireerde hem enorm en het idee van één groot open huis was snel geboren. Veel kunstenaars verzochten hem elders in huis te mogen exposeren. Zo ontstond de eerste grote expositie, die werd geopend door de wethouder van Cultuur.
Langzaam maar zeker werd de Kunstpassage een cultureel verzamelpunt. Er bleek een grote behoefte te zijn aan ateliers, expositieruimte en ruimte voor locatieproducties van toneel, film, fotografie en muziek.
Het in gebruik krijgen van zo'n gigantisch pand zorgde voor specifieke problemen. De permanente wetenschap dat het gebouw zou worden afgebroken maakte planning haast onmogelijk. Werkzaamheden als onderhoud aan verwarmingsinstallatie, sanitair, en elektra alsook de beveiliging kostte veel geld. Het financiële probleem werd enigszins verlicht nadat burgemeester Havermans toestemming verleende om eens per maand, een commercieël, besloten en/of thema-gericht feest, te organiseren.

Met de ontwikkeling van het gebied achter het gebouw van de voormalige Staatsdrukkerij, in de jaren tachtig, speelde de gedachte bij de overheid dit gebouw te behouden, temeer daar in het, te ontmantelen 'Transitorium' , een gebouw dat dienst deed als overloop voor de andere ministeries, het nieuwe ministerie van WVC gevestigd zou gaan worden. Door de activiteit van de Kunstpassage bleek een eventuele culturele bestemming mogelijk en diende Barend Zuurmond een plan in, met als uitgangspunt een 'levende' galerie, waar kunstenaars werken en wonen in één gebouw. Bij de behandeling in de gemeenteraad van het totale ontwerp kwam naar voren dat een dergelijk plan zeer moeilijk te realiseren was, omdat er een prijskaartje van f 350,- per bruto m² aan hing. De wethouder adviseerde dan ook de raad om de sloop van het gebouw goed te keuren.
De Gemeenteraad meende dat de door de Kunstpassage voorgestelde plannen niet gebonden zouden zijn aan het gebouw, doch ook in de nieuwe situatie op een plek in de buurt mogelijk zouden zijn.
De projectontwikkelaar MAB zag er uiteindelijk geen heil in en de Kunstpassage moest het veld ruimen en is in 1995 vlak voor de sloop van 80 % van het complex neergestreken in het nabijgelegen pand van het voormalige ministerie van Oorlog aan het Bleijenburg.

Maquette De Resident.

DE TOEKOMST VAN HET COMPLEX

In de afgelopen decennia zijn er voor het gebied van de LAVI-kavel verschillende plannen ontwikkeld, allemaal met de voor die tijd meest wenselijke functies.
Na plannen van Dudok, Nervi en het bureau van Lucas en Ellerman, die allemaal een metropolitisch karakter hadden, besloot de gemeenteraad in 1981 de achitecten Herzberger, Weeber en Quist uit te nodigen om een bebouwingsstudie te verrichten.
Het plan van Weeber werd uitgekozen, onder andere om zijn aansluiting op het oorspronkelijke verkavelingsysteem, zijn voorstel tot overbouwing van het tramtracé op de Groenmarkt en het rationele karakter van de verkaveling, die een gefaseerde bebouwing mogelijk maakte.

In 1983 kwam het als gevolg van het decentraliseren van overheidsgebouwen tot een grootscheepse verkaveling.
De gemeente zou hierbij zoveel moeten investeren in grondaankopen en de daarbij behorende rentelast voor het Spuikwartier, dat zij al gauw van het plan van Weeber afstapte en het aantal te plannen vierkante meters drastisch opschroefde.
Tot ieders verbazing mocht in 1985 het Pullman-Hotel ineens veertig meter hoog worden. Van het oorspronkelijke uitgangspunt van de verdeling van de Lavikavel, te weten één derde wonen, één derde kantoren en één derde voorzieningen werd afgestapt en er werden 275 extra woningen toegevoegd.
Nadat Adri Duyvesteijn in zijn jacht op talent van internationale faam Norman Foster om financiële redenen tevergeefs naar voren had geschoven, werd door het coördinerend projectontwikkelingsbureau MAB, Rob Krier, met enige hilariteit naar voren geschoven. Foster en Krier staan lijnrecht tegenover elkaar qua stedebouwkundige uitgangspunten. Ondanks dat was men wel tevreden met de eerste uitgangspunten van Krier in 1988, behalve dan het gotische aanzicht die de binnenstad zou krijgen.
In de vele workshops en studies die hierna hebben plaatsgevonden is het plan verder uitgewerkt en de architecten zijn benaderd om de verschillende delen verder uit te werken.
Vanaf de eerste schetsen moesten de drukkerijhal en de zetterij van de Staatsdrukkerij worden gesloopt. Het voorgebouw echter is vele malen van het plan geschrapt en daarna, mede door inzet van Krier, behouden. Ondanks het feit dat Peter Drijver, in opdracht van de MAB met succes een onderzoek had verricht naar de mogelijkheid om woningen in het voorgebouw en het ernaast gelegen voorgebouw van de Loge van Vrij Metselaars, heeft de Mab in 1994 toch besloten het voorgebouw te verkopen aan Content Beheer waarbij nu op de begane grond van het voorgebouw winkels en, ten koste van de bijzondere entree, de ingang van de grote parkeergarage is gepland. De overige verdiepingen worden ingebruik genomen door Opleidingsinstituut Schoevers.
Zo blijft in ieder geval de beeldbepalende maar zwaar gehavende voorgevel voor Den Haag toch behouden en zal kunnen getuigen van een mooie industriële periode die voor dit terrein afgesloten is.

Illustratie: Jaap Vegter 1995.

BEDRIJVEN, DIE BIJ DE BOUW BETROKKEN WAREN

Aannemers	Nollen & Heymerink te Nijmegen
C.v installatie	fabriek F.W. Braat te Delft
Elektra (licht/klokken)	Fa. B.L. Vogels-Dolhain te Den Haag
Elektra (kracht)	Fa. H. Doyer & Co te Rotterdam
Install. magazijn en archief	Fa. M. Reemeyer Jr. te Den Haag
IJzeren kasten	Fa. J.B. van Heyst en Zn. te Den Haag
Liften	Fa's Jan Hamer te A'dam en Duyvis & Co te Koog a/d Zaan

LITERATUUR

- Leo A. van Heijningen: 'Sdu De eerste vier eeuwen' ('s-Gravenhage 1988)
- Prof. dr. ir. H.W. Lintsen (hoofdredacteur): 'Geschiedenis van de techniek in Nederland', deel II (Zutphen 1993)
- C.A. Minnen: 'Yankees onder de zeespiegel' (Amsterdam 1991)
- M. Schneider: 'De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij' ('s-Gravenhage 1939)
- Verslag aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, betreffende de Algemeene Landsdrukkerij, uitgebracht door de commissie, bij beschikking van 20 Januari 1910 No. 718, afd. AZC ingesteld ('s-Gravenhage, 16 April 1912)
- Verslag der Commissie tot onderzoek van den toestand en het beheer der Algemeene Landsdrukkerij, uitgebracht 17 October 1873
- Artikel "De Landsdrukkerij te 's Gravenhage" uit De Ingenieur no. 28 van 1913, 5, p. 76-84.
- C. van der Peet en G.H.P. Steenmeyer, 'De Rijksbouwmeesters' (Rotterdam 1995)
- Artikel "Verslagen van vergaderingen" uit het Bouwkundig Weekblad no. 27 van 1907
- 'Het veranderend stadsbeeld van Den Haag: plannen en processen in de Haagse stedebouw 1890-1990'/samenstelling: Victor Freyser, Zwolle Waanders, -I11.
- ir. F van der Sluijs, 'Haagse stedebouw, mijn ervaringen in de jaren 1946-1983', (Utrecht 1989).
- H.P.R. Rosenberg, 'Architectuurgids Den Haag 1800-1940', (Den Haag 1988)
- L.A. Sanders, 'Het cementijzer', (Amsterdam 1910)
- J. Oosterhof, 'Bouwtechniek in Nederland' (Delft 1988)

BRONNEN

- Algemeen Rijksarchief (ARA)
- Het archief van de Algemene Landsdrukkerij van 1814 tot 1984 (vanaf 1 Januari 1915: Staatsbedrijf der Algemeene Landsdrukkerij en vanaf 13 Augustus 1947: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf) is opgenomen onder 2.04.43 Algemene Landsdrukkerij/Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf 1814-1984.
- Het archief van de Staatssecretarie: 2.02.01 Staatssecretarie 1813-1839
- Het archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: 2.04.01 Ministerie van Binnenlandse Zaken 1813-1848.
- Het archief van de Centrale Administratie der Waterstaat 1813-1830 (voor wat betreft de Rijksgebouwen): 2.04.07.01 Ministerie van Binnenlandse Zaken, Centrale Administratie der Waterstaat 1813 -1830 en 2.04.07.02 Ministerie van Binnenlandse Zaken, 3e Afd. Waterstaat 1830-1877.
- Gemeentearchief 's-Gravenhage
  Beheersnummer 372: Notarieel Archief.
- Fotoarchief Gemeentearchief Den Haag.
- Archief ir. van Eldik T.U. Delft afdeling Bouwmethodiek.
- Architectuurhistorische Documentatie Monumentenzorg Den Haag.

Het auteursrecht is voorbehouden aan de auteurs, elk voor zijn deel.

AANTEKENINGEN/NOTEN

1) De historie van 1577 tot 1813 is beschreven door M. Schneider in zijn dissertatie: De voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij' ('s-Gravenhage, 1939).
2) M. Schneider: Voorgeschiedenis p. 2.
3) K.B. van 19 Maart 1818 no. 78.
4) K.B. van 30 Maart 1819 no. 2.
5) I.J. Brugmans: Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw (Rijks Geschiedkundige Publicaties Grote serie nr. 98) 's-Gravenhage, 1956, p. 265.
6) Zonder de provincies die later België zouden vormen.
7) K.B. van 3 januari 1819 no 6 inzake Nieuwjaarsgift aan het personeel van de Landsdrukkerij.
8) ARA: 2.04.01 Ministerie van Binnenlandse Zaken - 279.
9) Gemeente Archief 's-Gravenhage, Bnr 372-Notarieel Archief, Notaris M. Eyssel - 6099.
10) ARA: 2.04.07.01 Ministerie van Binnenlandse Zaken, Centrale afdeling Waterstaat - 2052.
11) In 1837 was bepaald dat de directeur naast zijn salaris van f 3.000 's jaars vrije woning, vuur en licht in het lokaal der Algemene Landsdrukkerij zou genieten, *'zoodra er voor de inwoning aldaar gelegenheid zou bestaan'*.
12) Nederlandse Staatscourant van 26 juni 1820
13) J. Enschedé: Enschedé aan het Klokhuisplein (Haarlem 1991) p. 54.
14) The Times van 3 July 1872.
15) 'Geschiedenis van de techniek in Nederland' onder hoofdredacteur Prof. dr. ir. H.W. Lintsen, deel II (Zutphen 1993) p. 243.
16) I.J. Brugmans; De arbeidende klasse in Nederland in de 19-de eeuw, p. 146.
17) K.B. van 15 november 1876 no. 36.
18) K.B. van 31 december 1902 (Stbl 274).
19) K.B. van 30 mei 1903 (Stbl 145).
20) K.B. van 30 december 1905 (Stbl 395).
21) Handeling der Staten-Generaal 1908/1909, Bijlagen Tweede Kamer, vet No. 166.
22) K.B. van 21 december 1914 (Stbl 579).
23) Om grotere oplagen van loden stereotypiën te kunnen drukken werden deze eerst van een koper- en daarna van een nikkellaag voorzien.
24) Deze afdeling werd op 29 april 1944 door het verzet overvallen, waarbij ca. 10.000 persoonsbewijzen werden buitgemaakt, zie Dr. L. de Jong 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog', deel 7, tweede helft, p. 693 e.v.
25) K.B. van 13 augustus 1947 no. 26.
26) Haagse Courant, 14 oktober 1959, pag. 17.

Uitgegeven met steun van de stichting **INDUSTRIA**.

Uitgever is: Stichting Publikatiefonds Industrieel Erfgoed Nederland,
Postbus 948, 3700 AX Zeist, Tel. 030-6983293.